

Οι Διεθνείς Σχέσεις στη Σκέψη του Ισοκράτη

Όνομα Φοιτητή: Αγγελίδης Γρηγόριος
Επιβλέπων Καθηγητής: Μικέλης Κυριάκος

Περιεχόμενα

Περίληψη Εργασίας	3
Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 1: Βίος και έργο Ισοκράτους-Το διεθνές σύστημα την εποχή του Ισοκράτη	9
Βίος και έργο Ισοκράτους	9
Το Διεθνές Σύστημα την εποχή του Ισοκράτη	12
Κεφάλαιο 2: Η Πανελλήνια Ιδέα ως η πρώτη Θεωρία Ολοκλήρωσης	15
Η έννοια της Πανελληνίας Ιδέας πριν τον Ισοκράτη	15
Ισοκράτης και Πανελλήνια Ιδέα	17
Πανελλήνια Ιδέα και σύγχρονες Θεωρίες Ολοκλήρωσης	25
Κεφάλαιο 3: Ο Ηγεμόνας του Ισοκράτη	27
Αναζητώντας τον Αρχηγό των Ελλήνων	27
Περιγράφοντας τον ιδανικό Ηγεμόνα	36
Ο Μονάρχης-Πρότυπο	37
Ισοκράτης και Μακιαβέλι	41
Πολίτες και Ηγεμόνας	47
Κεφάλαιο 4: Οι Τρεις «Εικόνες» των Διεθνών Σχέσεων στον Ισοκράτη	50
Η ανθρώπινη φύση	51
Η εσωτερική οργάνωση των κρατών	53
Το Διεθνές Σύστημα	57
Επίλογος	60
Προτεινόμενη Βιβλιογραφία	63

Περίληψη Εργασίας

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως σκοπό να ανιχνεύσει και να αναδείξει τα στοιχεία της θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων, τα οποία βρίσκονται στη σκέψη του σπουδαίου Έλληνα ρήτορα Ισοκράτη. Για να συμβεί αυτό μελετήθηκε και χρησιμοποιήθηκε σχεδόν το σύνολο του συγγραφικού έργου του αρχαίου Έλληνα ρήτορα. Συμπληρωματικά σε αυτό μελετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία κείμενα άλλων σπουδαίων Ελλήνων συγγραφέων, όπως ο Γοργίας και ο Θουκυδίδης. Με τον τρόπο αυτό γίνεται αντιληπτή η αίσθηση της συνέχειας που υπάρχει και την άρρηκτης σχέσης της αρχαίας Ελληνικής γραμματείας με τη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων. Έπειτα επικουρικά προς τις πληροφορίες του πρωτότυπου κειμένου, χρησιμοποιούνται κλασικά και σύγχρονα κείμενα των Διεθνών Σχέσεων. Έτσι εμφανίζεται η συνέχεια και η συνέπεια από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα.

Σχηματικά η εργασία μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Στην Εισαγωγή ο αναγνώστης εισάγεται στον κόσμο των Διεθνών Σχέσεων, τόσο σε επίπεδο ορισμών, όσο και σε επίπεδο εξέλιξης. Στο πρώτο αυτό κομμάτι της εργασίας μελετάται η γέννηση των κρατών και των Διεθνών Σχέσεων, η συμβολή της Αρχαίας Ελλάδας και η σημασία της ιστοριογραφίας για την επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων.

Στο Πρώτο Κεφάλαιο ο αναγνώστης γνωρίζεται με τον Ισοκράτη. Αρχικά δίνονται ορισμένα σημαντικά βιογραφικά στοιχεία και έπειτα αναλύονται οι διεθνείς σχέσεις της εποχής, στην οποία έζησε. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν το χαρακτήρα, το ύφος και το περιεχόμενο των απόψεών του σε ολόκληρη την πορεία του.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο αναλύεται η Πανελλήνια Ιδέα. Αρχικά γίνεται μία αναδρομή στην έννοια, έτσι όπως την παρουσίασε ο Γοργίας και άλλοι στοχαστές. Έπειτα αναπτύσσεται η Πανελλήνια, κατά τον Ισοκράτη, Ιδέα και στο τέλος του κεφαλαίου διερευνάται κατά πόσο αποτελεί την πρώτη θεωρία ολοκλήρωσης.

Στο Τρίτο Κεφάλαιο εξετάζεται η αναζήτηση του Έλληνα Ηγεμόνα από τον Ισοκράτη και αναπτύσσονται οι απόψεις περί ηγεμονίας και ηγεμόνα με βάση τους λόγους του *Προς Νικοκλέα* και *Νικοκλής ή Κύπριοι*. Ακολουθεί σύγκριση με τον *Ηγεμόνα* του Νικολό Μακιαβέλι.

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο, αναδεικνύεται η έννοια των Τριών Εικόνων των Διεθνών Σχέσεων του Kenneth Waltz, μέσα στο έργο του Ισοκράτη, μέσα από τη μελέτη και παράθεση του πρωτότυπου κειμένου.

Στον Επίλογο συνοψίζονται τα επιμέρους μέρη της εργασίας και εξάγονται συμπεράσματα. Έπειτα παρατίθεται η βιβλιογραφία, έντυπη και ηλεκτρονική που χρησιμοποιήθηκε.

Εισαγωγή

Οι Διεθνείς Σχέσεις ως επιστημονικό πεδίο έχουν μικρή ηλικία. Εμφανίστηκαν για πρώτη φορά μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μέσω του έργου σπουδαιών διανοητών όπως ο Edward Carr¹ και εδραιώθηκαν ή καλύπτεται πλέον «σάρκα και οστά» μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η περίοδος του Ψυχρού Πολέμου (1945-1990) υπήρξε ιδιαίτερα παραγωγική, καθώς μέσα σε αυτά τα 45 χρόνια θεμελιώθηκαν σε σταθερές βάσεις οι κυρίαρχες θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων. Ξεκινώντας από τον κλασικό ρεαλισμό του Hans Morgenthau, προχωρώντας στον νέο-ρεαλισμό ή δομικό ρεαλισμό του Kenneth Waltz, τον επιθετικό ρεαλισμό του John Mearscheimer, τη θεωρία της αλληλεξάρτησης των Keohane και Nye και τα έργα άλλων σημαντικών στοχαστών.

Από τα πρώτα κιόλας συγγράμματα περί της Διεθνούς Θεωρίας (όρος του Martin Wight) έγινε αντιληπτό πως πολλοί στοχαστές επιχείρησαν να στηρίξουν τις προτάσεις και τα επιχειρήματά τους επάνω σε κείμενα αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και στοχαστών. Επιπλέον στις αρχές του 21^{ου} αιώνα εμφανίστηκε ένα θεωρητικό ρεύμα, το οποίο αναζητούσε την ταυτότητα του επιστημονικού αντικειμένου των Διεθνών Σχέσεων στον 21^ο αιώνα, μια αναζήτηση η οποία εστίασε στον αναστοχασμό των κειμένων των Αρχαίων Ελλήνων στοχαστών του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα². Επομένως εύλογα προκύπτει το ερώτημα: από πού πηγάζουν οι Διεθνείς Σχέσεις;

Το ερώτημα αυτό απασχόλησε και συνεχίζει να απασχολεί τους θεωρητικούς της Διεθνούς Θεωρίας. Μία πρώτη απάντηση που δόθηκε ήταν ότι οι Διεθνείς Σχέσεις υπάρχουν από τότε που εμφανίστηκε η πρώτη οργανωμένη κοινωνία με τη μορφή προϊστορικών ομάδων που βρίσκονταν σε σχέση γειτονίας, τα μέλη των οποίων συνδέονταν μεταξύ τους μέσω κοινής θρησκείας, ηθών, εθίμων ή συγγένειας και ως πρώτο τους στόχο είχαν την προστασία τους και την επίλυση των διαφορών τους με άλλες ομάδες, τόσο με πόλεμο, όσο και με τη χρήση μη βίαιων μέσων και μεθόδων, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στη Λατινική Αμερική³. Ωστόσο η διαμόρφωση οργανωμένων σχέσεων επικοινωνίας και η ανάπτυξη των πρώτων σχηματισμών εξωτερικής πολιτικής και Διεθνών Σχέσεων, έλαβαν χώρα στο εσωτερικό των Αρχαίων Ελληνικών πόλεων-κρατών.

¹ Edward H. Carr, *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939-Εισαγωγή στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

² Σπύρος Μακρής, *Ιστοριογραφία & Πολιτική Φιλοσοφία των Διεθνών Σχέσεων στην Ελλάδα, η μεταθεωρητική συζήτηση*, σελ. 13, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκούλα, 2013.

³ Πάρις Βαρβαρούσης, *Οι Ρίζες των Διεθνών Σχέσεων-Σχηματισμοί Διεθνών Σχέσεων στις Αρχαίες Ελληνικές πόλεις-Η Συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 20, Εκδόσεις Παπαζήση, 1999.

Το χαρακτηριστικό των σχέσεων αυτών ήταν ότι δημιουργούνταν από «ανεξάρτητες οντότητες» και συνέβαλαν στη δημιουργία διαφόρων μορφών συνεργασίας και ανταγωνισμού που συχνά όμως οδηγούσαν σε συγκρούσεις. Η συμπεριφορά των κύριων δρώντων, οι οποίοι ήταν οι πόλεις-κράτη, απέβλεπε στην προάσπιση της ανεξαρτησίας και διατήρησής τους ως αυτόνομων λειτουργικών μονάδων⁴. Την άποψη αυτή υπεραμύνονται κορυφαίοι θεωρητικοί των Διεθνών Σχέσεων, όπως ο Hedley Bull, ο οποίος επισήμανε: « Αφετηρία των διεθνών σχέσεων είναι η ύπαρξη κρατών ή ανεξάρτητων πολιτικών κοινοτήτων, καθεμιά από τις οποίες διαθέτει ένα σύστημα διακυβέρνησης και ασκεί κυριαρχία σε κάποιο συγκεκριμένο κομμάτι της επιφάνειας της γης και σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του πληθυσμού της»⁵ και συνεχίζει: «Στις ανεξάρτητες οντότητες που είναι κράτη κατ' αυτή την έννοια περιλαμβάνονται οι πόλεις κράτη, όπως αυτές της Αρχαίας Ελλάδας ή αναγεννησιακής Ιταλίας καθώς και τα σύγχρονα εθνικά κράτη»⁶.

Η δεύτερη απάντηση που δόθηκε στο ερώτημα: «Από πού πηγάζουν οι Διεθνείς Σχέσεις;» απέρριπτε κατηγορηματικά οποιαδήποτε σύνδεση του συγκεκριμένου επιστημονικού αντικειμένου με το παρελθόν. Υποστηρίζεται ότι οι Διεθνείς Σχέσεις είναι μία σύγχρονη επιστήμη, η οποία αναπτύχθηκε κατά τον 20^ο αιώνα, όταν οι άνθρωποι δηλαδή, ξεκίνησαν να αντιλαμβάνονται τα πολιτικά προβλήματα ως διεθνή και αναζήτησαν τρόπους συλλογικής αντιμετώπισής τους. Σύμφωνα με την οπτική αυτή, η οποία προβάλλεται από νεότερους στοχαστές των Διεθνών Σχέσεων, η επιστήμη προϋποθέτει συνειδητό προβληματισμό. Όχι μόνο το πρόβλημα, το οποίο εμφανίζεται σε μία συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, αλλά τη συνειδητή κατανόησή του. Για να καταστήσουν το επιχείρημα ισχυρότερο προτείνουν μία ιστορική αναδρομή στα αρχαία χρόνια, όπου παρατηρείται μία ασυνέπεια (κατά την άποψη αυτή) μεταξύ λόγων και έργων. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίζεται πως η επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων ως μία επιστήμη που έχει τόσο θεωρητικό, όσο και πρακτικό περιεχόμενο, αναφέρεται στο σύγχρονο κόσμο και αποσκοπεί στην ανάλυση του πολιτικού φαινομένου και στην εξεύρεση λύσεων για τα διεθνή προβλήματα. Σε αυτή τη διαδικασία η επιστροφή στη μελέτη των αρχαίων κειμένων ελάχιστα μπορεί να συμβάλει. Αυτό συμβαίνει διότι, κατά την εκτίμησή τους, οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν αντιληφθεί ολόκληρο το φάσμα των Διεθνών Σχέσεων, ούτε είχαν κατανοήσει το ρόλο που διαδραματίζουν σε αυτές η οικονομική, νομική, κοινωνική και στρατιωτική διάσταση. Τα αρχαία κείμενα ασχολούνται μόνο με την πολιτική διάσταση του διεθνούς φαινομένου και ως εκ τούτου δεν δύναται να

⁴ Πάρις Βαρβαρούσης, *Οι Ρίζες των Διεθνών Σχέσεων-Σχηματισμοί Διεθνών Σχέσεων στις Αρχαίες Ελληνικές πόλεις-Η Συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 21, Εκδόσεις Παπαζήση, 1999.

⁵ Hedley Bull, *Η Άναρχη Κοινωνία-Μελέτη της τάξης στην παγκόσμια πολιτική*, σελ. 45, Εκδόσεις Ποιότητα, 2009

⁶ Βλ. όπως υποσημείωση Νο. 5 σελ. 45

θεωρηθεί η αρχαία Ελληνική γραμματεία ως η βάση της επιστήμης των Διεθνών σχέσεων⁷.

Παρόλη την αμφισβήτηση, έχει αναπτυχθεί ήδη από τον 20^ο αιώνα ένα έντονο ρεύμα έρευνας αρχαίων Ελληνικών κειμένων, τόσο στην ξενόγλωσση, όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία, με σκοπό να αναδειχθεί και να αξιοποιηθεί θεωρητικά και πρακτικά η οποιαδήποτε συμβολή της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στην γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού αντικειμένου των Διεθνών Σχέσεων. Άλλωστε η επιστήμη δεν είναι κάτι πρόσκαιρο και εφήμερο, αλλά συνδέεται με τη διαχρονία, με την αντοχή δηλαδή του αποτελέσματος της ανθρώπινης νόησης στη σκόνη των καιρών⁸.

Από όλους τους αρχαίους Έλληνες στοχαστές που ασχολήθηκαν με το διεθνές φαινόμενο, ένας κατέχει περίοπτη θέση, ο Θουκυδίδης⁹. Ο μεγάλος αυτός ιστορικός και θεωρητικός περί του διεθνούς δίκαια έχει λάβει τον τίτλο του «πατέρα των Διεθνών Σχέσεων». Μέσα από το έργο του για τον πόλεμο μεταξύ Πελοποννησίων και Αθηναίων παρέχει τα εργαλεία για να αναλυθεί σε βάθος και με νηφαλιότητα τη διεθνή πολιτική και να γίνει αντιληπτή η λογική της στρατηγικής συμπεριφοράς των κρατών στο διεθνές σύστημα και κυρίως τη λογική της ειρήνης και του πολέμου¹⁰. Σε αυτό το δίπολο μάλιστα οικοδομεί και την πρώτη παγκοσμίως θεωρία απόφασης¹¹. Ο Θουκυδίδης εγκαινίασε το θεωρητικό ρεύμα του κλασικού ρεαλισμού ή ρεαλισμού της ανθρώπινης φύσης, το οποίο μέχρι και σήμερα παραμένει το κυρίαρχο ρεύμα σκέψης στην επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων.

Από αυτόν επηρεάστηκαν καιρία, όχι μόνο ο Thomas Hobbes (πρώτος μεταφραστής του έργου του Θουκυδίδα) ή ο Μακιαβέλι, αλλά και πολλοί σύγχρονοί του ή μεταγενέστεροί του αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς και στοχαστές. Η παραγωγή διεθνούς θεωρίας συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του μεγάλου στοχαστή. Το παραδείγματα του Δημοσθένη είναι χαρακτηριστικό. Ο σπουδαίος Αθηναίος ρήτορας μελετήθηκε σε βάθος από τον Αμερικανό καθηγητή Cramer πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το κάλεσμα του Δημοσθένη στους Αθηναίους για συσπείρωση και δυναμική κινητοποίηση κατά του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας, μεταφέρθηκε στον 20^ο αιώνα και έγινε κάλεσμα του Cramer για συσπείρωση της αμερικανικής κοινής γνώμης και αντιμετώπιση του επερχόμενου

⁷ Βλ. όπως υποσημείωση Νο. 4 σελ. 24-25

⁸ Σπύρος Λίτσας, *Ιλιάδα και Διεθνής Πολιτική-Μια θεωρητική προσέγγιση*, σελ. 16, Εκδόσεις Ποιότητα, 2014.

⁹ Kyriakos Mikelis, *Realist Stronghold in the Land of Thucydides? Appraising and Resisting a Realist Tradition in Greece*, European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities EQPAM Volume 4, No.4, October 2015

¹⁰ Αθανάσιος Πλατιάς, *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στο Θουκυδίδη*, σελ.11, Εκδόσεις Εστίας, 2018.

¹¹ Ηλίας Κουσκουβέλης, *Θεωρία Απόφασης στον Θουκυδίδη*, σελ. 12-14, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2015.

ναζιστικού κινδύνου¹². Οι ρητορικοί λόγοι του Δημοσθένη αξιοποιήθηκαν στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και μετά τη λήξη αυτού. Οι σκέψεις του περί της ισορροπίας δυνάμεων ,περί ηγεμονίας και περί της δημοκρατικής ειρήνης αποτέλεσαν χρήσιμα εργαλεία της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Μάλιστα η Αμερικανική ηγεμονία, η οποία προέκυψε μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου συνδέθηκε άμεσα με την Αθηναϊκή ηγεμονία που ακολούθησε τους Περσικούς Πολέμους¹³.

Μεταξύ του Θουκυδίδη και του Δημοσθένη έζησε και έδρασε ο Ισοκράτης. Ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος έμεινε γνωστός για την ακλόνητη πίστη του στην πραγμάτωση της Πανελληνίας Ιδέας και του πολέμου εναντίον των Περσών. Τούτα τα στοιχεία είναι αληθή, ωστόσο το έργο και οι ιδέες του Ισοκράτη δεν σταμάτησαν στα σημεία αυτά. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι ανασύρει και να αναδείξει μέσα από τα γραπτά του ίδιου του ρήτορα τις απόψεις-αντιλήψεις του για το διεθνές φαινόμενο. Με τον τρόπο αυτό, αρχικά η διεθνής θεωρία στην Ελλάδα αλλά και γενικότερα αποκτά χρονική συνέχεια, δεν χάνεται ξαφνικά ούτε εμφανίζεται ξαφνικά αμέσως στον 19^ο αιώνα. Τούτο ενισχύει την αυτονομία του επιστημονικού κλάδου και εμπλουτίζει το κομμάτι της ιστοριογραφίας των Διεθνών Σχέσεων με νέο υλικό προς διερεύνηση, καλύπτοντας ταυτόχρονα το θεωρητικό κενό που υπάρχει αναφορικά με την συνεισφορά του αρχαίου Έλληνα στοχαστή στη Διεθνή Θεωρία.

Η παρούσα εργασία βασίζεται στο πρωτότυπο έργο του ρήτορα, το οποίο αποτελείται από τους ρητορικούς και δικανικούς λόγους, τους οποίους συνέγραψε, καθώς επίσης και από τις επιστολές του. Επικουρικά προς το πρωτότυπο έργο χρησιμοποιούνται σύγχρονα κείμενα διεθνούς θεωρίας, όπως και ιστορικά στοιχεία με στόχο την καλύτερη κατανόηση του κλίματος της εποχής που το ισοκρατικό έργο αναπτύχθηκε. Η σύζευξη αυτή είναι αναγκαία ώστε να αναδειχθεί η συνέπεια και συνέχεια που υπάρχει στη πορεία της ζωής των Διεθνών Σχέσεων, όπως επίσης και να αναδειχθεί η επικαιρότητα των ιδεών του Αθηναίου στοχαστή. Αφού ολοκληρωθεί η ανάλυση των στοιχείων αυτών θα καταβληθεί προσπάθεια να ανιχνευτεί κατά πόσο η σκέψη του Ισοκράτη επηρέασε και επηρεάζει τη Διεθνή Θεωρία.

Στο παραπάνω εισαγωγικό κεφάλαιο αναπτύχθηκαν οι δύο αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τη γέννηση και την εξέλιξη των διεθνών σχέσεων, ως επιστημονικό κλάδο. Επισημάνθηκε πως θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι οι διεθνείς σχέσεις εμφανίζονται στην Αρχαία Ελλάδα και πως έχουν συνέχεια και συνέπεια έως τις ημέρες μας. Στο πλαίσιο αυτό θα ερευνηθεί το εάν και κατά πόσο

¹² Πάρις Βαρβαρούσης, *Οι Ρίζες των Διεθνών Σχέσεων-Σχηματισμοί Διεθνών Σχέσεων στις Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις-Η Συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ.255-257, Εκδόσεις Παπαζήση, 1999.

¹³ Σπύρος Μακρής, *Ιστοριογραφία & Πολιτική Φιλοσοφία των Διεθνών Σχέσεων στην Ελλάδα-Η μεταθεωρητική συζήτηση*, σελ. 1117-119, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκούλα, 2013

υπάρχουν στο έργο του Ισοκράτη στοιχεία Διεθνούς Θεωρίας και θα γίνει η αντιπαραβολή τους με κλασικά κείμενα των Διεθνών Σχέσεων.

Κεφάλαιο 1: Βίος και έργο Ισοκράτους-Το διεθνές σύστημα την εποχή του Ισοκράτη

Βίος και έργο Ισοκράτους

Πριν ξετυλιχθεί το κουβάρι της ισοκρατικής σκέψης είναι χρήσιμο, τόσο για τον ερευνητή, όσο και για τον αναγνώστη, να γνωρίσει ποιος ήταν ο Ισοκράτης, μέσα σε ποιο περιβάλλον και πώς έζησε. Με τον τρόπο αυτό θα γίνουν ευκολότερα αντιληπτές οι απόψεις τις οποίες προβάλλει μέσα από το έργο του.

Ο Ισοκράτης γεννήθηκε το 436 π.Χ. στην Αθήνα, στο δήμο Ερχιέων. Ο πατέρας του ήταν ένας αρκετά ευκατάστατος κατασκευαστής αυλών, κάτι που έδωσε την ευκαιρία στον μετέπειτα ρήτορα να λάβει επιμελημένη μόρφωση. Υπήρξε μαθητής πολλών επιφανών σοφιστών, όπως ο Γοργίας, ο Πρωταγόρα και ο Πρόδικος, ενώ υπήρξε και μαθητής του Σωκράτη. Η επιρροή που το άσκησαν οι προσωπικότητες αυτές είναι εμφανής στο έργο του. Εξίσου καταλυτική είναι η επίδραση που άσκησε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος στη ζωή και τις αντιλήψεις του Ισοκράτη. Σχεδόν το σύνολο της πατρικής του περιουσίας καταστράφηκε στη διάρκεια του πολέμου, αναγκάζοντας τον νεαρό Ισοκράτη να εγκαταλείψει την Αθήνα και να εγκατασταθεί στη Θεσσαλία (όπου φοίτησε πάλι στο Γοργία). Στην Αθήνα επέστρεψε το 403 π.Χ. μετά την κατάλυση του καθεστώτος των Τριάκοντα Τυράννων¹⁴.

Με την επιστροφή του στην πατρογονική γη ο Ισοκράτης επιχείρησε να εμπλακεί στα κοινά της πόλης. Ωστόσο εξαιτίας της αδύναμης φωνής του και της δειλίας του να μιλήσει μπροστά σε συγκεντρωμένο πλήθος τον απέτρεψαν από τη συμμετοχή στην ενεργό πολιτική.

Αυτό παραδέχεται ο ίδιος στον *Παναθηναϊκό* του λόγου: «*Τόσο πολύ μου έλειψαν δύο προτερήματα που έχουν μεγάλη σημασία για εμάς: η δυνατή φωνή και η τόλμη, όσο νομίζω σε κανέναν άλλο συμπολίτη μας*¹⁵»

Η φυσική του αυτή αδυναμία σε συνδυασμό με την άσχημη οικονομική του κατάσταση τον ανάγκασαν να ασχοληθεί με το επάγγελμα του λογογράφου για να εξασφαλίσει τους απαραίτητους πόρους για την επιβίωσή του. Ως λογογράφος συνέγραφε δικανικούς λόγους επί πληρωμή με σκοπό να τους εκφωνήσει ο εκάστοτε ενδιαφερόμενος στο δικαστήριο. Μέσα από τους λόγους αυτούς

¹⁴ Ισοκράτης, *Άπαντα*, Τόμος 1, σελ. 15. Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹⁵ Ισοκράτης, *Άπαντα*, Τόμος 5, *Παναθηναϊκός*, παράγραφος 10, σελ.215. Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

εξέφρασε για πρώτη φορά απόψεις, όπως θα δούμε παρακάτω σχετικά με τις διεθνείς σχέσεις της εποχής του, συγκεκριμένα για ζητήματα διεθνούς δικαίου¹⁶.

Παρά τη μεγάλη επιτυχία που γνώρισε ως λογογράφος ο Ισοκράτης δεν εκτιμούσε το συγκεκριμένο επάγγελμα, καθώς πίστευε πως πραγματεύεται ασήμαντα ζητήματα και ότι ο λογογράφος είναι το φερέφωνο του εκάστοτε πελάτη του. Τους λογογράφους όπως και τους σοφιστές στηλιτεύει πολλές φορές μέσα από τους λόγους. Ο σημαντικότερος, όμως, λόγος που τον ώθησε να αλλάξει κατεύθυνση ήταν οι μεταβολές, τις οποίες έβλεπε να συμβαίνουν στο διεθνές σύστημα της εποχής του. Πίστευε πως οι πολίτες (είτε οι Αθηναίοι, είτε οι Έλληνες ως σύνολο) έπρεπε να καθοδηγηθούν με ορθό τρόπο, έτσι ώστε να μπορέσουν να ερμηνεύσουν και να αντιμετωπίσουν αυτές τις μεταβολές. Για το σκοπό αυτό ίδρυσε τη ρητορική του σχολή. Στη διάρκεια των 50 και πλέον ετών που διετέλεσε αρχηγός σχολής ο Ισοκράτης παρήγαγε το σύνολο του έργου του, μέσα από το οποίο εξέφρασε τις φιλοσοφικές και διεθνολογικές του απόψεις και επιχείρησε να επηρεάσει την κοινή γνώμη και τους ηγέτες του Ελληνικού χώρου και των αποικιών για να επέλθει η ειρήνη και να σταματήσουν οι πόλεμοι που κατασπάρασσαν τις πόλεις-κράτη.

Για τον ίδιο ο φιλόσοφος είναι άνθρωπος με εγκυκλοπαιδική μόρφωση και γνώση όλων των θεμάτων που σχετίζονται με τη πολιτική, τα μαθηματικά, τη λογοτεχνία, τη διαλεκτική. Είναι ο άνθρωπος που μπορεί να συνδυάσει τη θεωρητική γνώση με την πρακτική επίλυση των προβλημάτων. Δε στέκεται απομονωμένος από την καθημερινότητα, ούτε ευαγγελίζεται ιδέες που μόνο στο μυαλό του υπάρχουν¹⁷. Η τοποθέτησή του αυτή αποτέλεσε μομφή εναντίον της πλατωνικής φιλοσοφίας, η οποία ευνοούσε τις ιδέες χωρίς πρακτική εφαρμογή, αλλά και εναντίον των σοφιστών και ρητόρων, οι οποίοι με περίτεχνα λόγια επιχειρούσαν να στρέψουν το λαό και τη πόλη προς λανθασμένες αποφάσεις.

Την ίδια αυτή στάση ακολούθησε τόσο στη προφορική διδασκαλία, όσο και στα γραπτά του. Δημιούργησε και εφάρμοσε ένα ιδιαίτερο είδος φανταστικού λόγου, το οποίο είχε τις ρίζες του σε έναν από τους δασκάλους του τον Γοργία. Πρόκειται για τον «Ελληνικό ή πολιτικό λόγο», όπως ο ίδιος τον ονόμασε. Κύρια μέθοδος σύνταξης αυτών των λόγων είναι ο συνδυασμός σε αυτό της ιστορίας, των πρακτικών ζητημάτων, των «γενικών ιδεών» (ή φιλοσοφίας σύμφωνα με τον Ισοκράτη) και της ηθικής διδασκαλίας. Με τη σύνταξη και δημοσίευση αυτών των λόγων ο Ισοκράτης πέτυχε να λύσει τα τρία μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπιζε. Πρώτον μέσω του γραπτού λόγου ξεπέρασε τη φυσική του αδυναμία και δειλία να αγορεύσει ενώπιον πλήθους. Δεύτερον ακολούθησε πιστά τις αρχές της προφορικής του διδασκαλίας και κατάφερε να προσελκύσει μεγαλύτερο αριθμό μαθητών στη σχολή του, τα όρια της οποίας ξεπέρασαν κατά πολύ, τα γεωγραφικά

¹⁶ Βλ. στο ίδιο σελ. 16

¹⁷ Ισοκράτης, *Άπαντα Τόμος 1-Εισαγωγή*, σελ. 19-20, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

όρια της πόλης-κράτους των Αθηνών. Δεν είναι τυχαίο πως κατά περιόδους στη σχολή του θήτευσαν διαπρεπείς αθηναίοι πολιτικοί και γόννοι βασιλικών οικογενειών από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και τις αποικίες. Τρίτο και σημαντικότερο, με τη δημοσίευση των λόγων αυτών ο Ισοκράτης απέκτησε φήμη και κύρος, η οποία ξεκινούσε από τους απλούς Αθηναίους πολίτες και έφτανε μέχρι βασιλείς και τύραννους. Με τον τρόπο αυτό μπόρεσε να επηρεάσει σταδιακά, αλλά σταθερά την κοινή γνώμη, έτσι ώστε αρχικά να αποδεχτεί και αργότερα να μπορέσει να εφαρμόσει τη πλειοψηφία των πολιτικών του απόψεων.

Το σύνολο του έργου του Ισοκράτη χωρίζεται στα εξής μέρη:

- 1) Δικανικοί Λόγοι, οι οποίοι γράφτηκαν κατά κύριο λόγο την εποχή της νεότητας του Ισοκράτη.
- 2) Ρητορικοί/Πολιτικοί Λόγοι, οι οποίοι γράφτηκαν από την έναρξη της ωριμότητας μέχρι και το τέλος της ζωής του συγγραφέα.
- 3) Επιστολές, οι οποίες γράφτηκαν σχεδόν σε ολόκληρη τη διάρκεια της ζωής του ρήτορα και αναφέρονταν σε μεμονωμένα άτομα.

Σκοπός του συγγραφέα δεν ήταν η δημιουργία ενός «κλήματος εσαεί», όπως επιδίωκε ο Θουκυδίδης, αλλά να ασκήσει επιρροή ή ιδανικά να πείσει την κοινή γνώμη για την ορθότητα και την καταλληλότητα των πολιτικών του θέσεων. Για το λόγο αυτό, όπως συμβαίνει και στα κείμενα του Δημοσθένη, δεν διακρίνεται κάποια επιστημονική μέθοδος. Η γλώσσα είναι πάντα επιμελώς φροντισμένη, ενώ οι λέξεις επιλέγονται με ακρίβεια. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνει τη συντακτική αρτιότητα του κειμένου, χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα όλο το εύρος που του παρέχει η Ελληνική γλώσσα.

Πέρα των τεχνικών στοιχείων, τα οποία είναι σημαντικά αλλά δε θα απασχολήσουν τη παρούσα εργασία, είναι αναγκαίο να αποσαφηνιστεί ο τρόπος με τον οποίο ο Ισοκράτης εξάγει τις πολιτικές του απόψεις μέσα στα έργα του, κυρίως στους ρητορικούς του λόγους. Σε όλα του τα κείμενα ο ρήτορας διατυπώνει μία γενική ιδέα, για την οποία επιδιώκει να πείσει το ακροατήριο ή τον αναγνώστη. Για να το επιτύχει αυτό επιδίδεται στην εκτεταμένη χρήση της *ιστορίας*. Για τον Ισοκράτη η λέξη ιστορία δεν είχε την έννοια που έχει για εμάς σήμερα. Για τον Αθηναίο ρήτορα η ιστορία ήταν ένας συνδυασμός (κατάλληλος ανά περίπτωση) πραγματικών και μυθολογικών στοιχείων (μύθων ή ιστορικών παραδόσεων) μέσω της χρήσης των οποίων θα εξάγει καθολικές ιδέες πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας¹⁸.

Μάλιστα εισάγει στο έργο του την *ψευδολογία*. Η τεχνική αυτή συνίσταται στην αναλογική χρήση της μυθολογίας και στην ελεύθερη επιλογή μεταξύ αντιμαχόμενων παραδόσεων ή μύθων αυτή που εξυπηρετεί καλύτερα την

¹⁸ Georges Mathieu, *Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη*, σελ. 64, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1995.

υποστήριξη των εκάστοτε θέσεων του συγγραφέα ή ρήτορα, τροποποιώντας την ανάλογα. Η πρακτική αυτή ήταν ιδιαίτερα προσφιλής στους συγγραφείς του 5^{ου}-4^{ου} π.Χ. αιώνα και το Ελληνικό κοινό ήταν συνηθισμένο σε αυτές. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των θεατρικών συγγραφέων όπως ο Ευριπίδης, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν έναν γνωστό στο κοινό μύθο, τον οποίο επεξεργάζονταν και παρουσίαζαν στη μορφή εκείνη, η οποία εξυπηρετούσε το σκοπό τους.¹⁹ Με τη χρήση των στοιχείων αυτών ο Ισοκράτης επιτύγχανε να κάνει το λόγο του προσιτό στα πλατιά στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας, αυξάνοντας έτσι τις πιθανότητες να βρουν πρόσφορο έδαφος οι πολιτικές του θέσεις.

Το Διεθνές Σύστημα την εποχή του Ισοκράτη

Γιατί όμως οι πολιτικές θέσεις/απόψεις του Ισοκράτη μπορούν να παράγουν Διεθνή Θεωρία; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προκύπτει από τη μελέτη του διεθνούς περιβάλλοντος της εποχής και του περιεχομένου των πολιτικών του έργων.

Το Διεθνές Σύστημα κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζεται δεν μοιάζει με το σημερινό Διεθνές Σύστημα. Η πρώτη διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι το σύγχρονο Διεθνές Σύστημα αποτελείται από κράτη, τα οποία είναι οι κύριοι δρώντες του συστήματος²⁰ και γεωγραφικά αφορά όλα τα ανεξάρτητα κράτη της υφής. Αντίθετα το Διεθνές Σύστημα του 5^{ου}-4^{ου} π.Χ. αιώνα είναι σαφώς περιορισμένο. Γεωγραφικά η δράση εντοπίζεται στο ανατολικό άκρο της Μεσογείου και συγκεκριμένα στον Ελλαδικό χώρο, την Κύπρο, τα Μικρασιατικά παράλια και τη λεγόμενη «Μεγάλη Ελλάδα», τις Ελληνικές αποικίες στη νότια Ιταλία και Σικελία²¹. Στο σύστημα αυτό κομβικό ρόλο διαδραματίζει η Περσική Αυτοκρατορία και (λιγότερο σημαντικό) η φαραωνική Αίγυπτος.

Η δεύτερη (και σημαντικότερη) διαφορά εντοπίζεται στο είδος των δρώντων του συστήματος. Όπως ήδη σημειώθηκε κύριοι δρώντες στο σύγχρονο Διεθνές Σύστημα είναι τα κράτη (έθνη-κράτη). Αντίθετα στο αρχαίο Ελληνικό Διεθνές Σύστημα εθνικά κράτη δεν υπήρχαν. Το ρόλο των κύριων δρώντων διαδραματίζαν οι πόλεις-κράτη. Οι πόλεις-κράτη της εποχής είχαν αρκετά κοινά σημεία με τα σύγχρονα εθνικά κράτη. Κάθε πόλη-κράτος αποτελούνταν από μία ομάδα κωμοπόλεων ή χωριών, τα οποία κάλυπταν μία μικρή γεωγραφική έκταση και λειτουργούσε ως ανεξάρτητη πολιτική οντότητα. Οι κάτοικοι αυτών των οντοτήτων συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, ενώ όλες ανεξαιρέτως οι πόλεις-κράτη

¹⁹ Georges Mathieu, *Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη*, σελ.65-67. Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1995.

²⁰ Ηλίας Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, σελ. 31, Εκδόσεις Ποιότητα, 2010.

²¹ Πάρις Βαρβαρούσης, *Οι Ρίζες των Διεθνών Σχέσεων-Σχηματισμοί Διεθνών Σχέσεων στις Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις-Η Συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 59-60, Εκδόσεις Παπαζήση, 1999.

είχαν τις δικές τους διοικητικές δομές και τρόπους άσκησης των εξουσιών (εκτελεστικής, νομοθετικής και δικαστικής)²².

Επομένως τα σύγχρονα εθνικά κράτη με τις αρχαίες Ελληνικές πόλεις-κράτη μοιράζονται τα τρία παρακάτω χαρακτηριστικά:

1. Συγκεκριμένη εδαφική έκταση
2. Συγκεκριμένο πληθυσμό, ο οποίος συμμετέχει στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων
3. Αυθύπαρκτη πολιτική εξουσία

Τα στοιχεία αυτά αποδίδουν στις πόλεις-κράτη της αρχαιότητας τα χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου εθνικού κράτους²³. Φυσικά οι πόλεις-κράτη είχαν περισσότερο τοπικό παρά εθνικό χαρακτήρα. Ωστόσο οι πολίτες είχαν συναίσθηση της σύνδεσής τους με τους πολίτες των υπόλοιπων πόλεων-κρατών του ελλαδικού χώρου. Η σύνδεση αυτή αφορούσε κυρίως την κοινή γλώσσα, τη θρησκεία με τις κοινές τελετές, τα μαντεία (τα οποία είχαν πανελλήνιο χαρακτήρα) και τον κοινό πολιτισμό. Παρόλα αυτά η πόλη-κράτος βρισκόταν «υπεράνω όλων των ανθρώπων» και αποτελούσε την «ανώτερη και την τέλεια μορφή οργάνωσης της κοινωνίας»²⁴ όπως αναφέρει στα *Πολιτικά* του ο Αριστοτέλης.

Συγκροτούσαν όμως αυτές οι πόλεις-κράτη ένα διεθνές σύστημα; Για να υπάρχει ένα διεθνές σύστημα ο Kenneth Waltz θέτει ως απαραίτητες τρεις αρχές:

1. Αρχή της διάταξης, καθορίζει το πώς τα μέρη ενός συστήματος συνδέονται μεταξύ τους.
2. Αρχή της διαφοροποίησης, λαμβάνει υπόψη τις διαρκείς μεταβολές που επηρεάζουν τη δομή ενός συστήματος.
3. Αρχή της κατανομής, η οποία αναλύει τα μέσα που έχει στη διάθεσή του κάθε δρών, με τα οποία μπορεί ή όχι να καθορίσει τη ροή των διεθνών συμβάντων²⁵.

Πληρούνται οι τρεις αυτές αρχές στο σύστημα των αρχαίων Ελληνικών πόλεων-κρατών; Η απάντηση είναι καταφατική για μία σειρά από λόγους:

1. Δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά κρατικές μονάδες με δυνατότητα διαμόρφωσης ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής.
2. Αναπτύχθηκε κρατική συνείδηση και ένα αίσθημα ασφάλειας εντός των δομών της πόλης-κράτους.

²² Βλ. υποσημείωση Νο.20 σελ. 60-61.

²³ Γιώργος Σκουλάς, *Πολιτική Επιστήμη και Ιδεολογίες-Συστήματα Εξουσίας και Σύγχρονες Ιδεολογίες*, σελ. 206-209, Εκδόσεις Παπαζήση, 2010.

²⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά-Βιβλίο Α*, 1253α, σελ. 28, Εκδόσεις Ζήτηρος, 2006.

²⁵ Kenneth Waltz, *Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής*, σελ. 183-185, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

3. Ενισχύθηκε η εκτελεστική εξουσία (στην άσκηση της οποίας συμμετείχαν ενεργά οι πολίτες στις περισσότερες πόλεις).
4. Εμπεδώθηκε ο οικονομικός και πολιτισμικός παράγοντας ως μέσα άσκησης ισχύος και αναπτύχθηκαν οι εμπορικές συναλλαγές σε διακρατικό επίπεδο.
5. Διαμορφώθηκε μία «διεθνής κοινή γνώμη» ως συνέπεια των κοινών σημείων και συνδέσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω.
6. Εμφανίστηκαν και μελετήθηκαν για πρώτη φορά οι συσχετισμοί ισχύος, μέσω των οποίων διαμορφώθηκε ένα σύστημα ισορροπίας ισχύος, το οποίο μεταβάλλονταν ανά περίοδο.
7. Η διπλωματία χρησιμοποιήθηκε ως μέσο προάσπισης των συμφερόντων και επίλυσης των διαφορών²⁶.

Το συγκεκριμένο Διεθνές Σύστημα μελετήθηκε με τρόπο επιστημονικό από τον Θουκυδίδη. Ο μεγάλος Αθηναίος στοχαστής ήταν ο πρώτος, ο οποίος έχοντας εντοπίσει τον ανταγωνισμό αυτό της ισχύος προσπαθεί να απαντήσει στις εξής ερωτήσεις: ποιος, γιατί, πώς και πότε, ταυτόχρονα δε λειτουργεί επαγωγικά (επομένως επιστημονικά) παρατηρώντας τα επιμέρους στοιχεί και προσπαθώντας να καταλήξει στο γενικό²⁷. Η μελέτη του Θουκυδίδη ακουμπά χρονικά επάνω στο δίπολο Αθήνας-Σπάρτης και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό, ο οποίος κατέληξε στον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Ο ίδιος μάλιστα αναγνωρίζει την ύπαρξη συστήματος, στηριζόμενος στην κατανομή των φορτίων ισχύος: *«οι δύο αντίπαλοι ρίχνονταν σε αυτόν (τον πόλεμο) ακμαίοι ως προς κάθε αναγκαία για τον πόλεμο ετοιμασία και από το ότι έβλεπε τις άλλες πόλεις να προσχωρούν στον έναν ή στον άλλον συνασπισμό μερικές αμέσως, μερικές να το μελετούν. Κι ήταν, αλήθεια ο πόλεμος αυτός η πιο μεγάλη αναστάτωση για τους Έλληνες και για ένα μέρος του βαρβαρικού κόσμου και σχεδόν για το πιο μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας»*²⁸

Το σύστημα αυτό, το διπολικό, θα καταρρεύσει με το τέλος του πολέμου. Αρχικά θα δώσει τη θέση του σε μία βραχεία Σπαρτιατική ηγεμονία και στη συνέχεια σε ένα πολυπολικό σύστημα, χωρίς κάποια πόλη κράτος να ξεχωρίζει. Οι συστημικές αυτές μεταβολές και η βιαιότητα με την οποία αυτές προκλήθηκαν (σχεδόν ολόκληρος ο 4^{ος} π.Χ. αιώνας είναι περίοδος συνεχών πολέμων μεταξύ των Ελληνικών πόλεων-κρατών), μετέβαλαν και τις εσωτερικές πολιτικές ισορροπίες με τα πολιτεύματα να αλλάζουν ή τα ήδη υπάρχοντα να είναι ιδιαίτερα ασταθή. Η οποιαδήποτε αλλαγή στο εξωτερικό περιβάλλον αυτόματα επηρέαζε το εσωτερικό πολιτικό σύστημα των πόλεων-κρατών.

²⁶ Πάρις Βαρβαρούσης, *Οι Ρίζες των Διεθνών Σχέσεων-Σχηματισμοί Διεθνών Σχέσεων στις Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις-Η Συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 56-57, Εκδόσεις Παπαζήση, 1999.

²⁷ Ηλίας Κουσκουβέλης, *Θεωρία Απόφασης στον Θουκυδίδη*, σελ. 64-66, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2015.

²⁸ Θουκυδίδης, *Ιστοριών Α΄*, Τόμος 1, παράγραφος. 1 σελ. 23, Εκδόσεις Κάκτος, 1992.

Μέσα σε αυτό το κλίμα γράφει και αναπτύσσει δραστηριότητα ο Ισοκράτης. Ο λόγος του είναι ένας λόγος που διαπερνά τα στενά αθηναϊκά σύνορα και έχει σκοπό να επηρεάσει αρχικά και να μεταβάλλει αργότερα το Διεθνές Σύστημα της εποχής του και να προτείνει την κατάλληλη «συνταγή» για τη σταθερότητα, όπως θα δούμε παρακάτω.

Σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο δόθηκαν κάποια βιογραφικά στοιχεία για να μπορέσει ο αναγνώστης-ερευνητής να γνωρίσει τον Ισοκράτη, τη ζωή, τις σπουδές και το έργο του. Το πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο έζησε και έδρασε ο ρήτορας-φιλόσοφος είναι αναγκαίο για να κατανοηθούν οι πολιτικές του ιδέες. Τέλος περιγράφεται το διεθνές σύστημα κατά την εποχή εκείνη και την επίδραση που άσκησε στο έργο του Ισοκράτη.

Κεφάλαιο 2: Η Πανελλήνια Ιδέα ως η πρώτη Θεωρία Ολοκλήρωσης

Η έννοια της Πανελληνίας Ιδέας πριν τον Ισοκράτη

Μελετώντας κανείς το έργο του Ισοκράτη διαπιστώνει γρήγορα πως υπάρχει ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο επαναλαμβάνεται στους πολιτικούς-ρητορικούς του λόγους. Δεν είναι άλλο από την Πανελλήνια Ιδέα, η ένωση δηλαδή των Ελλήνων και ο κοινός τους αγώνας εναντίον των Περσών. Η πραγμάτωση αυτής της ιδέας ήταν ο σκοπός της ζωής του ρήτορα. Παρόλα αυτά δεν ήταν ο πρώτος, ο οποίος ασχολήθηκε με το συγκεκριμένο ζήτημα.

Θεωρητικά η έννοια της Πανελληνίας Ιδέας άρχισε να προβάλλει ήδη από το τέλος των Περσικών Πολέμων. Σε πρώτη φάση ποιητές και θεατρικοί συγγραφείς συνέταξαν επαίνους και εγκώμια για τους νικητές των Πλαταιών και της Σαλαμίνας προσδοκώντας να αναδείξουν τη δυναμική του ενωμένου ελληνικού σώματος. Από τους ποιητές ο πρώτος που έκανε μία νύξη περί πανελληνίας ένωσης ήταν ο Πίνδαρος, Σε διάφορα ποιήματά του εξήρε τη γενναιότητα και την ανδρεία όλων των συμμετεχόντων, ενώ ξεχώρισε την Αθήνα και τη Σπάρτη για τις ηγετικές προσωπικότητες που διέθεταν αλλά και για τη προθυμία τους να θυσιάσουν για τη σωτηρία της Ελλάδας²⁹.

Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση του θεατρικού συγγραφέα Αισχύλου. Ο μεγάλος τραγικός ποιητής ανέβασε το 472 π.Χ., την τραγωδία του *Πέρσες*. Στο συγκεκριμένο έργο ο Αισχύλος προβάλλει την άποψη για τον μετριασμό του ανταγωνισμού μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης, ο οποίος είχε κάνει τα πρώτα του

²⁹ Georges Mathieu, *Οι Πολιτικές Ιδέες του Ισοκράτη*, σελ. 37-38, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1995.

βήματα. Απέδωσε τη νίκη εναντίον των Περσών στην συντονισμένη δράση όλων των Ελλήνων, προέτρεψε τόσο τους Αθηναίους, όσο και τους υπόλοιπους κατοίκους του Ελλαδικού χώρου να μη ξεχάσουν ποτέ τους δικούς τους νεκρούς, αλλά ούτε τις απώλειες που προκάλεσαν ενωμένοι στους Πέρσες. Με τον τρόπο αυτό οι Περσικοί Πόλεμοι θα παρέμεναν για όλους ένα χρήσιμο μάθημα και μια προειδοποίηση για τις συνέπειες που ενδέχονταν να έχει ένας νέος διχασμός των Ελλήνων³⁰.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Ηρόδοτος. Το έργο του αποτέλεσε την πηγή των μεταγενέστερων συγγραφέων, καθώς μέσα από αυτό ο πόλεμος των Ελλήνων εναντίον των Περσών πέρασε από γενιά σε γενιά. Ο Ηρόδοτος επαινεί την ελληνική ενότητα, η οποία οδηγεί στη νίκη και ψέγει μέσα από το έργο του όσους Έλληνες «μήδισαν» (είτε δωροδοκήθηκαν, είτε συντάχθηκαν ανοιχτά με τους Πέρσες), όπως οι Θηβαίοι. Παρόλα αυτά δεν υπήρξε ένα συγκεκριμένο υπόβαθρο, ούτε συνεπή θεωρητική αναζήτηση της έννοιας της Πανελληνίας Ιδέας.

Η συγκρότηση μάλιστα των δύο μεγάλων συμμαχιών, της Δηλιακής και της Πελοποννησιακής, υποβάθμισαν περισσότερο τα όνειρα αυτά. Οι δύο συμμαχίες φιλοξενούσαν στους κόλπους τους το σύνολο σχεδόν των Ελληνικών πόλεων-κρατών, εντείνοντας τον διχασμό μεταξύ τους³¹. Η υπέρμετρη αύξηση της αθηναϊκής ισχύος και ο φόβος που αυτή προκάλεσε στους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους³², οδήγησαν στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου, όσο και κατά τη σύντομη Σπαρτιατική ηγεμονία, η οποία ακολούθησε, δεν άφησαν περιθώρια για ανάπτυξη ιδεών ενοποίησης.

Το πρώτο πολιτικό κείμενο, το οποίο αποτέλεσε την πρώτη ύλη της Πανελληνίας Ιδέας δημοσιεύτηκε το 392 π.Χ. Επρόκειτο για τον *Ολυμπικό λόγο* του Γοργία, ο οποίος εκφωνήθηκε κατά τη διάρκεια του εορτασμού των Ολυμπίων. Την εποχή εκείνη ο Κορινθιακός Πόλεμος βρίσκονταν λίγο πριν τη λήξη του και είχαν προετοιμαστεί ήδη ειρηνευτικές συνομιλίες μεταξύ Σπαρτιατών, Αθηναίων και Περσών, από τις οποίες προήλθε η Ανταλκίδειος Ειρήνη. Τότε ακριβώς επιλέγει ο Γοργίας να εκφράσει τις πολιτικές του θέσεις. Κάλεσε τις ελληνικές πόλεις-κράτη, ιδιαίτερα την Αθήνα και τη Σπάρτη, να βάλουν ένα τέλος στις έριδες μεταξύ των Ελλήνων. Εγκωμιάζοντας τα κοινά τους επιτεύγματα από τους Ολυμπιακούς Αγώνες μέχρι τους Περσικούς Πολέμους, προέβαλε τις δυνατότητες που έχουν οι πόλεις-κράτη ενωμένες. Ταυτόχρονα για πρώτη φορά γίνεται αναφορά στους Βαρβάρους (χωρίς να μιλά συγκεκριμένα για τους Πέρσες), για τους οποίους τονίζει πως

³⁰ Βλ. στο ίδιο σελ. 38-39

³¹ Πάρις Βαρβαρούσης, *Οι Ρίζες των Διεθνών Σχέσεων-Σχηματισμοί Διεθνών Σχέσεων στις Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις-Η Συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 340-341, Εκδόσεις Παπαζήση, 1999.

³² Θουκυδίδης, *Ιστοριών Α*, σελ. 57, παράγραφος 23, Εκδόσεις Κάκτος, 1992.

αποτελούν τον θανάσιμο κίνδυνο των Ελλήνων και πως θα έπρεπε να σκεφτούν σοβαρά το ενδεχόμενο διεξαγωγής πολέμου εναντίον τους³³.

Ισοκράτης και Πανελλήνια Ιδέα

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως η Πανελλήνια Ιδέα δεν ήταν μία πρωτότυπη σύλληψη του ίδιου του Ισοκράτη. Αντίθετα διέτρεχε την αρχαία ελληνική σκέψη ήδη από την εποχή των Περσικών Πολέμων. Ωστόσο δεν υπήρξε από κανέναν στοχαστή ή πολιτικό ένα συγκεκριμένο πλάνο πραγμάτωσής της. Ο λόγος του Γοργία το 392 π.Χ. αποτέλεσε την περισσότερο ολοκληρωμένη πρόταση, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο.

Ο Ισοκράτης παρακολουθούσε την πνευματική αυτή κίνηση σε συνδυασμό με την προσεκτική παρατήρηση της πραγματικότητας, όπως αυτή διαμορφώνονταν μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, ο οποίος μετέβαλε το διεθνές σύστημα της εποχής. Το διπολικό σύστημα έδωσε τη θέση του στο μονοπολικό μέσω της βραχείας Σπαρτιατικής ηγεμονίας. Η απροθυμία των Σπαρτιατών να διατηρήσουν την ηγεμονία, μαζί με εκτεταμένα κρούσματα κακοδιαχείρισης, δημιούργησαν ένα έντονο αντί-σπαρτιατικό κλίμα, το οποίο εκδηλώθηκε μέσω διαφόρων πολεμικών αναμετρήσεων με στόχο την ανατροπή της Σπαρτιατικής ηγεμονίας. Η πρώτη πολεμική αναμέτρηση, η οποία αμφισβήτησε ανοιχτά την πρωτοκαθεδρία των Σπαρτιατών ήταν ο Κορινθιακός Πόλεμος, ο οποίος ξεκίνησε το 395 π.Χ. και ολοκληρώθηκε το 387 π.Χ. με την υπογραφή της Ανταλκίδειας Ειρήνης³⁴.

Με αφορμή τη λήξη του πολέμου αυτού ο Ισοκράτης δημοσιεύει τον *Πανηγυρικό* του λόγο, τον πρώτο πολιτικό του λόγο. Το όνομα «Πανηγυρικός» επελέγη διότι η δημοσίευσή του έγινε στη διάρκεια της εορτής των Ολυμπίων του 380 π.Χ³⁵. Ήδη στις πρώτες παραγράφους ο Ισοκράτης κάνει ξεκάθαρους τους στόχους του κειμένου του: «*Πρώτον, θέλω να πετύχω κάποιο αποτέλεσμα και να σταματήσω την εχθρότητα που υπάρχει ανάμεσά μας, ώστε να πολεμήσουμε από κοινού κατά των βαρβάρων και δεύτερον, αν αυτό είναι αδύνατον, θέλω να αποδείξω σαφώς ποιος προβάλλει εμπόδια στην ευτυχία των Ελλήνων και να δώσω σε όλους να καταλάβουν ότι και άλλοτε η πόλη μας δίκαια κυριαρχούσε στη θάλασσα, αλλά και τώρα δεν διεκδικεί άδικα την ηγεμονία*»³⁶

Δύο ήταν επομένως οι στόχοι του ρήτορα: α) η συμφιλίωση των Ελλήνων και το τέλος των εμφυλίων πολέμων και β) ο αγώνας εναντίον των βαρβάρων.

³³ Georges Mathieu, *Οι Πολιτικές Ιδέες του Ισοκράτη*, σελ. 47-47, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1995.

³⁴ Ισοκράτης, *Άπαντα-Τόμος 3-Εισαγωγή*, σελ.21-22, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

³⁵ Georges Mathieu, *Οι Πολιτικές Ιδέες του Ισοκράτη*, σελ.104, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1995.

³⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3)*, παράγραφος 20, σελ. 39, Εκδόσεις Κάκτος 1993.

Οι στόχοι αυτοί δεν ήταν εφήμεροι, ούτε καιροσκοπικοί. Αντίθετα διατρέχουν όλο το φάσμα των ρητορικών του λόγων και του πολιτικού του προγράμματος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πολιτικού λόγου *Φίλιππος*, όπου και εκεί από τις πρώτες παραγράφους αφήνει το στίγμα του: «Θέλω συγκεκριμένα να σε προτρέψω να γίνεις ο πρωτεργάτης της συμφιλίωσης των Ελληνικών πόλεων και της εκστρατείας εναντίον των βαρβάρων»³⁷. Με παρόμοιο τρόπο συνεχίζει στον *Παναθηναϊκό*: «Εγώ είμαι υπόδειγμα ρήτορα του οποίου οι λόγοι παρακινούν τους Έλληνες να ζουν με ομόνοια μεταξύ τους και να εκστρατεύσουν κατά των βαρβάρων»³⁸. Δεν αρκέστηκε στο να κάνει γνωστή αυτή του τη θέση στη κοινή γνώμη, αλλά μέσω των επιστολών του προσπάθησε να «προσηλυτίσει» και ισχυρούς ηγεμόνες του Ελληνικού χώρου της εποχής. Μια πρώτη απόπειρα έγινε με τον Διονύσιο των Συρακουσών: «Τώρα όμως που η θέση των Λακεδαιμονίων είναι τέτοια, ώστε να χαίρονται αν μπορούν να διατηρήσουν τη πατρίδα τους, και η δική μας πόλη με ευχαρίστηση θα αγωνιζόταν στο πλευρό σου, αν έκανες κάτι καλό για την Ελλάδα»³⁹. Άλλη μία τέτοια προσπάθεια σημειώθηκε με τον Αρχίδαμο βασιλιά της Σπάρτης: «Πρέπει να εγκαταλείψεις όλα τα άλλα και να συγκεντρώσεις τη προσοχή σου σε δύο στόχους: να βοηθήσεις τους Έλληνες να απαλλαγούν από τους πολέμους και όλα τα κακά, που τους ταλανίζουν σήμερα, και να εμποδίσεις τους βαρβάρους να συμπεριφέρονται αλαζονικά και να έχουν μεγαλύτερο πλούτο από ό,τι αξίζουν».⁴⁰ Από τη σειρά αυτή των ηγεμόνων, τους οποίους ο ρήτορας φρόντισε να παροτρύνει προς την Πανελλήνια Ιδέα δε θα μπορούσε να λείπει ο Φίλιππος Β΄ βασιλιάς της Μακεδονίας: «Αλλά τους βαρβάρους εναντίον των οποίων πολεμάς τώρα, αρκεί να τους νικήσεις τόσο μόνον όσο χρειάζεται για να εξασφαλίσεις την ασφάλεια στη χώρα σου. Κατόπιν θα επιχειρήσεις να νικήσεις τον βασιλιά, που τώρα προσαγορεύεται μέγας, ώστε να κάνεις μεγαλύτερη τη δόξα σου και να υποδείξεις στους Έλληνες εναντίον ποιου πρέπει να πολεμούν»⁴¹.

Παρά τη σταθερή του προσήλωση σε γενικές ιδέες, η Πανελλήνια Ιδέα ήταν ένα από τα λίγα ζητήματα, που ο ρήτορας ανέπτυξε με σχετική λεπτομέρεια. Δεν αρκείται στη διακήρυξη των πάγιων στόχων του (συμφιλίωση Ελλήνων και πόλεμος εναντίον των βαρβάρων), αλλά προχωρά ήδη από τον *Πανηγυρικό* στην ανάδειξη της αναγκαιότητας πραγμάτωσής τους. Αναφέρει ο Ισοκράτης: «Την εκστρατεία τούτη πρέπει να την κάνει η σημερινή γενιά, ώστε αυτοί που έπαθαν τόσες συμφορές, να επωφεληθούν από τα πλεονεκτήματα που θα αποφέρει και να μη περάσουν όλη τους τη ζωή μέσα στη δυστυχία. Αρκεί νομίζω το παρελθόν, κατά το οποίο δεν

³⁷ Ισοκράτης, *Φίλιππος* (Άπαντα-Τόμος 4), παράγραφος 16, σελ.181, Εκδόσεις Κάκτος 1993.

³⁸ Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός* (Άπαντα-Τόμος 5), παράγραφος 14, σελ. 217, Εκδόσεις Κάκτος 1993.

³⁹ Ισοκράτης, *Επιστολή προς Διονύσιο* (Άπαντα-Τόμος 6), παράγραφος 8, σελ. 37, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁴⁰ Ισοκράτης, *Επιστολή προς Αρχίδαμο* (Άπαντα-Τόμος 6) Παράγραφος 19, σελ.167, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁴¹ Ισοκράτης, *Επιστολή προς Φίλιππο* (Άπαντα-Τόμος 6), Παράγραφος 11, σελ. 53, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

υπήρξε καταστροφή που να μη μας συμβεί. Ενώ είναι τόσα πολλά τα δεινά που είναι συνυφασμένα με την ανθρώπινη φύση, εφεύραμε μόνοι μας περισσότερα από εκείνα που είναι αναπόφευκτα: Φέραμε στις πόλεις πολέμους και διχόνοιες, με αποτέλεσμα, άλλοι να χάνονται στην ίδια τους την πατρίδα, αντίθετα με οποιονδήποτε νόμο, άλλοι να περιπλανώνται σε ξένη γη με τα παιδιά και τις γυναίκες τους και πολλοί που επειδή τους λείπουν τα αναγκαία για την επιβίωση, υπηρετούν ως μισθοφόροι και πεθαίνουν πολεμώντας στο πλευρό των εχθρών τους εναντίον των φίλων τους».⁴²

Στις επόμενες παραγράφους του λόγου αναδεικνύει τα απτά οφέλη της πραγματοποίησης του πανελληνίου οράματός του: «Είναι αδύνατο να έχουμε εξασφαλισμένη ειρήνη, αν δεν πολεμήσουμε από κοινού εναντίον των βαρβάρων, όπως είναι αδύνατο, να κάνουμε να βασιλέψει η ομόνοια ανάμεσα στους Έλληνες αν δεν κάνουμε τις πηγές των ωφελειών και των κινδύνων κοινές για όλους μας. Όταν γίνει αυτό και καταργήσουμε την έλλειψη των απαραίτητων για τη ζωή που καταστρέφει τις φιλίες, δημιουργεί έχθρες και εξωθεί τους ανθρώπους σε πολέμους και εμφύλιες έριδες, είναι αδύνατο να μη βασιλέψει μεταξύ μας ομόνοια και να μη διατεθούμε στα αλήθεια ευνοϊκά ο ένας απέναντι στον άλλο»⁴³. Η κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι πόλεις-κράτη κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα περιγράφεται με μελανότερα χρώματα στον *Περί Ειρήνης* λόγο του Ισοκράτη: «Ο πόλεμος βέβαια μας έχει στερήσει από τα πάντα και πιο φτωχούς μας έκανε και πολλούς κινδύνους μας ανάγκασε να υπομείνουμε και στους Έλληνες μας έχει διαβάλλει και με κάθε τρόπο μας έχει ταλαιπωρήσει»⁴⁴.

Από τα παραπάνω προκύπτει ο κύριος λόγος που υπαγόρευε την ένωση όλων των Ελληνικών πόλεων-κρατών. Αυτός δεν ήταν άλλος από την τραγική κατάσταση, στην οποία οι πόλεις-κράτη είχαν περιέλθει μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου και την πάροδο της σύντομης Σπαρτιατικής ηγεμονίας. Όπως εύστοχα περιγράφει παραπάνω ο Ισοκράτης, ο ένας πόλεμος διαδέχονταν τον άλλο, η Ελληνική γη είχε υποστεί ανεπανόρθωτες καταστροφές, οι πόλεις ερημώνονταν, οι γυναίκες και τα παιδιά αιχμαλωτιζόνταν, ενώ οι άνδρες αν δε σκοτώνονταν, αναγκάζονταν να γίνονται μισθοφόροι είτε κάποιας Ελληνικής πόλης-κράτους, είτε των Περσών προκειμένου να επιβιώσουν.

Με βάση αυτά και πριν προσθέσει στη συζήτηση οτιδήποτε άλλο, ο Ισοκράτης ξεκαθαρίζει το σκοπό τον οποίο επιτελεί η Πανελλήνια Ιδέα. Ο σκοπός αυτός είναι ένας: ο πόλεμος εναντίον των Περσών. Γιατί όμως ο ρήτορας επιλέγει τους Πέρσες ως εχθρό και αφιερώνει την Πανελλήνια Ιδέα στην κατανίκησή τους; Η επιλογή του

⁴² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3), Παράγραφοι 167-169*, σελ. 119-120, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁴³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3), Παράγραφοι 173-174*, σελ. 121, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁴⁴ Ισοκράτης, *Περί Ειρήνης (Άπαντα-Τόμος 4) Παράγραφος 19*, σελ.41, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

αυτή μόνο τυχαία δεν είναι. Ήδη από τον *Πανηγυρικό*, ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί το ιστορικό παρελθόν μεταξύ Ελλήνων και Περσών για να αναδείξει τα παραδοσιακά εχθρικά αισθήματα που έτρεφε ο ένας λαός για τον άλλο, αλλά και τις συνεχείς προσπάθειες των Περσών να κατακτήσουν τις Ελληνικές πόλεις-κράτη. Ο ρήτορας αναφέρει: «*Μισούσαν όλη την Ελληνική φυλή, αλλά διατύπωναν περισσότερες κατηγορίες εναντίον μας, νομίζοντας ότι έτσι θα πολεμούσαν εναντίον μίας μόνο πόλης και θα τις υπέτασαν όλες μαζί. Παρά ταύτα δε τα κατάφεραν*».⁴⁵

Ιδιαίτερα δε για τους Αθηναίους, στους οποίους συνήθως απευθύνεται ο Ισοκράτης, οι Πέρσες είναι ακόμα περισσότερο μισητοί καθώς εξαιτίας τους αναγκάστηκαν οι /Αθηναίοι να εγκαταλείψουν τη πόλη τους: «*Δεν πρέπει να είναι εκείνοι που εγκατέλειψαν την πόλη τους για τη σωτηρία των άλλων;*»⁴⁶. Ωστόσο ακόμα και πολλά χρόνια από τη λήξη των Περσικών Πολέμων, η Περσική Αυτοκρατορία συνέχιζε να επιβουλεύεται τις Ελληνικές πόλεις-κράτη.

Ο Ισοκράτης θεωρεί πως οι Πέρσες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου (σε συνδυασμό με τα συμφέροντα και τους κακούς υπολογισμούς Αθηναίων και Σπαρτιατών), καθώς επιθυμούσαν την καταστροφή των Ελλήνων. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Οι δύο πόλεις (Αθήνα και Σπάρτη) αγωνίστηκαν όσο μπορούσαν πιο γενναία απέναντι στις δυνάμεις του βασιλιά των Περσών, αλλά μετά από αυτό, ενώ έπρεπε να σκεφτούν σωστά για όσα είχαν πετύχει, έφθασαν σε τέτοιο σημείο, όχι βλακείας, αλλά παραλογισμού, ώστε με τον βασιλιά τούτο, ο οποίος είχε εκστρατεύσει εναντίον των δύο πόλεων και θέλησε να τις καταστρέψει εντελώς και να υποδουλώσει όλους τους άλλους Έλληνες, με αυτόν λοιπόν, αφού τον νίκησαν εύκολα σε ξηρά και θάλασσα, να υπογράφουν διαρκή ειρήνη σαν να ήταν ο ευεργέτης τους*»⁴⁷.

Στις γραμμές που ακολουθούν ο ρήτορας ψέγει ευθέως την Περσική Αυτοκρατορία για τα δεινά του Πελοποννησιακού Πολέμου λέγοντας: «*Ζηλεύοντας δε η μία τις αρετές της άλλης, ήλθαν μεταξύ τους σε πόλεμο και φιλονικία και δεν σταμάτησαν να αλληλοκαταστρέφονται και να κάνουν κακό στους άλλους Έλληνες, παρά μόνο όταν κατέστησαν τον κοινό μας εχθρό ικανό και την πόλη μας να οδηγήσει στον έσχατο κίνδυνο στρέφοντας τις δυνάμεις των Λακεδαιμονίων εναντίον της και το αντίθετο στρέφοντας τις εναντίον της τη δική μας πόλη*»⁴⁸. Ακόμα και μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου η περσική παρέμβαση στα ελληνικά πράγματα είναι όχι απλά υπαρκτή, αλλά κομβική: «*Μια καθόλου ασήμαντη απόδειξη των παραπάνω είναι η εξής: δεν αποφασίζουμε μαζί για κανένα θέμα, αλλά ο καθένας*

⁴⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Απαντα-Τόμος 3)*, Παράγραφοι 68-69, σελ. 66-68, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁴⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Απαντα-Τόμος 3)*, Παράγραφος 99, σελ.81, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁴⁷ Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός (Απαντα-Τόμος 5)*, παράγραφοι 157-158, σελ. 295, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁴⁸ Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός (Απαντα-Τόμος 5)*, παράγραφοι 158-159, σελ. 295, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

μας χωριστά στέλνει πρέσβεις στο βασιλιά της Περσίας, ελπίζοντας ότι σε όποιον εκείνος δείξει μεγαλύτερη ευμένεια, αυτός θα γίνει κύριος όλης της Ελλάδος. Παραβλέπουμε όμως το γεγονός ότι ο βασιλιάς αυτός συνηθίζει να αντιμετωπίζει υβριστικά εκείνους που του συμπεριφέρονται με δουλοπρέπεια, ενώ επιδιώκει τη συμφιλίωση με τους ανθρώπους, οι οποίοι του αντιτάσσονται και περιφρονούν τη δύναμή του»⁴⁹.

Στις παραγράφους αυτές των Πανηγυρικού και Παναθηναϊκού του λόγου, ο Ισοκράτης σκιαγραφεί μία περίοδο από το 492 π.Χ., (οπότε και έγινε η πρώτη Περσική εισβολή στην Ελλάδα), μέχρι και το 339 π.Χ., (έτος δημοσίευσης του Παναθηναϊκού λόγου) για να αποδείξει πως οι Πέρσες είναι ο προαιώνιος εχθρός ολόκληρου του Ελληνισμού. Επιδιώκουν την καταστροφή όλων των ελληνικών πόλεων-κρατών είτε μέσω ευθείας πολεμικής αναμέτρησης, είτε έμμεσα χρησιμοποιώντας χρήματα και επιρροή. Για το λόγο αυτό η Πανελλήνια Ιδέα έχει ως στόχο την εκστρατεία εναντίον των Περσών και η καταστροφή της Περσικής Αυτοκρατορίας.

Το πρώτο βήμα για τον Αθηναίο ρήτορα και φιλόσοφο είχε γίνει. Ο σκοπός της δικής του θεωρίας περί Πανελληνίας Ιδέας είχε τεθεί. Το επόμενο βήμα αφορούσε στο τι θα αποκόμιζαν οι ελληνικές πόλεις-κράτη από την εκστρατεία εναντίον των Περσών. Τα δύο κυριότερα είναι αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω: η ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων και η διασφάλιση των απαραίτητων προς την επιβίωση αγαθών, τα οποία στερεί από τις ελληνικές πόλεις-κράτη ο πόλεμος.

Ένας επιπρόσθετος λόγος είναι η ανατροπή των συνθηκών ειρήνης, τις οποίες συνήψαν οι Ελληνικές πόλεις-κράτη, κατά κύριο λόγο η Αθήνα και η Σπάρτη με τον Βασιλιά. Κατά τον Ισοκράτη αυτές οι συνθήκες όχι μόνο είναι ντροπιαστικές για όλους τους Έλληνες, αλλά παραβιάζονται συστηματικά από τους ίδιους τους Πέρσες: «Εκείνοι οι όροι που αναγνωρίζουν αυτονομία στα νησιά και τις πόλεις της Ευρώπης παραβιάζονται εδώ και καιρό και υπάρχουν τυπικά μόνο στις στήλες, ενώ εκείνοι που αποτελούν για εμάς πραγματικό όνειδος και έχουν υποδουλώσει πολλούς συμμάχους μας, όχι μόνο μένουν στη θέση τους, αλλά όλοι μας τους δίνουμε κύρος»⁵⁰, για να συνεχίσει λίγο παρακάτω: «Αυτούς έπρεπε να καταργήσουμε και να μη τους αφήσουμε να ισχύσουν ούτε μια μέρα, θεωρώντας ότι είναι διαταγές και όχι συνθήκες. Ποιος δεν γνωρίζει ότι έχουμε συνθήκη, όταν οι όροι είναι ισοδύναμοι και αμερόληπτοι και για τα δύο μέρη και διαταγή, όταν ο ένας από τους δύο μειώνεται, αντίθετα προς κάθε έννοια δικαιοσύνης;»⁵¹.

⁴⁹ Ισοκράτης, Παναθηναϊκός (Απαντα-Τόμος 5), παράγραφος 160, σελ. 297, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁵⁰ Ισοκράτης, Πανηγυρικός (Απαντα-Τόμος 3), παράγραφος 176, σελ. 123, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁵¹ Ισοκράτης, Πανηγυρικός (Απαντα-Τόμος 3), παράγραφοι 176-177, σελ. 123, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

Εκτός των λόγων δικαίου, ο ρήτορας προσθέτει τη δόξα που θα αποκτήσουν όσοι λάβουν μέρος στην εκστρατεία, αλλά και την τιμή που θα αποδώσουν στους προγόνους τους για τους αγώνες που είχαν δώσει προς υπεράσπιση του Ελλαδικού χώρου: «*Ποιος άνθρωπος είτε νέος είτε γέρος θα είναι τόσο ράθυμος, ώστε να μη θέλει να συμμετάσχει σε στρατό που θα διοικούν οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι, που θα συναθροιστεί για να απελευθερώσει τους συμμάχους μας, που θα σταλεί από όλη την Ελλάδα για να εκστρατεύσει και να τιμωρήσει τους βαρβάρους; Και επιπλέον μπορεί κανείς να διανοηθεί τη φήμη και τη δόξα που θα αποκτήσουν και όσο είναι ζωντανοί και θα αφήσουν πίσω τους όταν πεθάνουν, οι άνθρωποι που θα διακριθούν σε τέτοιους αγώνες;*»⁵².

Ο παράγοντας της δόξας είναι σημαντικότερος για τον επικεφαλής. Αυτό ακριβώς επισημαίνει ο Ισοκράτης στον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας: «*Σκέψου πόσο αξίζει να αναλάβεις το τεράστιο τούτο έργο. Αν πετύχεις θα ανταγωνιστείς σε δόξα τους πρωτεργάτες του ελληνικού μεγαλείου, ενώ αν δεν καταφέρεις να πετύχεις αυτά που ελπίζεις, θα κερδίσεις τουλάχιστον τη συμπάθεια των Ελλήνων*»⁵³, για να συμπληρώσει: «*Λέω λοιπόν ότι πρέπει να ευεργετείς τους Έλληνες, να βασιλεύεις στη Μακεδονία και να γίνεις κύριος, όσο το δυνατό περισσότερων βαρβάρων. Αν ενεργήσεις έτσι θα σε ευγνωμονούνε όλοι: οι Έλληνες για τις ευεργεσίες που θα τους προσφέρεις, οι Μακεδόνες για το ότι θα τους κυβερνάς σαν βασιλιάς και όχι σαν τύραννος και οι άλλες φυλές για το ότι θα τις απαλλάξεις από την κυριαρχία των βαρβάρων και θα τους προσφέρεις τη προστασία της Ελλάδας*»⁵⁴.

Ο παράγοντας της δόξας και της τιμής διατρέχει την αρχαία Ελληνική σκέψη και πολιτική δράση σε όλο φάσμα της ιστορίας της. Εκκινώντας από τον Όμηρο, με τον Αχιλλέα να επιλέγει την υστεροφημία, από μία μακρά ζωή, συνεχίζοντας με τους ήρωες του Ηροδότου, περνάμε στον Θουκυδίδη, ο οποίος χαρακτήρισε την τιμή/δόξα ως μία από τις αιτίες του Πελοποννησιακού Πολέμου και του πολέμου γενικότερα⁵⁵. Αυτή τη παράδοση γνωρίζει πολύ καλά ο Ισοκράτης. Για το λόγο αυτό και θέτει την δόξα και την τιμή στο επίκεντρο. Το σημείο αυτό δεν τονίζεται μόνο από τις προσωπικές ή γενικές παραινήσεις του ρήτορα. Ο Αθηναίος φιλόσοφος χρησιμοποιεί συνεχώς το δίπολο *Έλληνες-Βάρβαροι*, επιχειρώντας να αναδείξει την ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των Περσών, αλλά και να δημιουργήσει αισθήματα αποτροπιασμού στους συμπολίτες του, οι οποίοι ανέχονται να ζουν διαιρεμένοι, δυστυχημένοι, φτωχοί, ενώ οι κατώτεροι από αυτούς *βάρβαροι*, διαβιούν σε συνθήκες πλούτου και τους επιβουλεύονται συνεχώς.

⁵² Ισοκράτης, *Πανηγυρικός(Απαντα-Τόμος 3)*, παράγραφος 186, σελ. 129, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁵³ Ισοκράτης, *Φίλιππος(Απαντα-Τόμος 6)*, παράγραφος 68, σελ. 205, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁵⁴ Ισοκράτης, *Φίλιππος(Απαντα-Τόμος 6)*, παράγραφος 154, σελ. 149, Εκδόσεις Κάκτος 1993.

⁵⁵ Ηλίας Κουσκουβέλης, *Θεωρία Απόφασης στον Θουκυδίδη*, σελ. 191-192, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2015.

Φυσικά ο παράγοντας της δόξας, της τιμής ή του κύρους φτάνουν μέχρι και τη σύγχρονη ιστορία των Διεθνών Σχέσεων. Το κύρος έχει οριστεί ως υποκειμενικός παράγοντας της ισχύος ενός κράτους. Το κύρος του κράτους αφορά στη φήμη ή αξία που αποδίδεται σε αυτό, στις ικανότητές του, στην ισχύ του αλλά και στον τρόπο συμπεριφοράς του στα πλαίσια του Διεθνούς Συστήματος. Τα κράτη δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην προβολή και τη διατήρηση του κύρους τους. Ξεκινώντας από την επιλογή των εκπροσώπων τους στο εξωτερικό, την προσεγμένη διοργάνωση διεθνών διασκέψεων, μέχρι και την ανάληψη στρατιωτικής δράσης για την προάσπιση του κύρους και της φήμης τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης αποτελεί ο Πόλεμος των Φόκλαντ μεταξύ Αργεντινής και Ηνωμένου Βασιλείου το 1980, τον οποίο οι Βρετανοί ξεκίνησαν για «λόγους αρχής» (for the principle)⁵⁶.

Συνεχίζοντας την ανάλυση των ωφελειών μιας Πανελληνίας Εκστρατείας εναντίον των Περσών, ο Ισοκράτης επισημαίνει το ακόλουθο: *«εγώ είμαι υπόδειγμα ρήτορα που παρακινεί τους Έλληνες να ζουν με ομόνοια μεταξύ τους και να εκστρατεύσουν εναντίον των βαρβάρων, και τους συμβουλεύουν να στείλουν όλοι από κοινού αποίκους σε αυτή την τόσο μεγάλη και εύφορη χώρα για την οποία όσοι έχουν ακούσει ομολογούν ότι αν συνεντιστούμε και σταματήσουμε τις μεταξύ μας διαμάχες, θα την κατακτήσουμε γρήγορα, χωρίς κόπους και κινδύνους. Η χώρα αυτή μπορεί να δεχτεί όλους όσους από εμάς δεν έχουν τα απαραίτητα για να ζήσουν εδώ. Τέτοιο εγχείρημα, αν όλοι συνέρχονταν και αναζητούσαν, δε θα έβρισκαν, ποτέ ούτε καλύτερο, ούτε σπουδαιότερο, ούτε πιο συμφέρον για όλους μας»*.⁵⁷

Στο σημείο αυτό ο Ισοκράτης ξεφεύγει από την κλασική ανάλυση σχετικά με τη χρησιμότητα ή όχι της εκστρατείας εναντίον των Περσών. Θέτει στο δημόσιο διάλογο κάτι που κανείς από τους ρήτορες ή στοχαστές που προηγήθηκαν δεν είχε λάβει υπόψη. Η κατάκτηση της Περσικής Αυτοκρατορίας για τη δημιουργία αποικιών αποτελεί μια πρωτότυπη σκέψη του Αθηναίου ρήτορα-φιλοσόφου. Ο Ισοκράτης έχοντας παραπάνω αναλύσει την κατάσταση απόλυτης ένδειας, στην οποία έχουν περιέλθει οι Έλληνες και την απόλυτη καταστροφή, την οποία γνώρισε η Ελληνική γη, αναγνωρίζει πως ο πληθυσμός είναι πλέον πολύ μεγάλος για να τραφεί στα στενά ελληνικά σύνορα. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί μεγάλες μεταναστευτικές ροές, από πόλη-κράτος σε πόλη-κράτος, οι οποίες ακολουθούνται από ταραχές και διαμάχες εξαιτίας του αυτονόητου αγώνα για επιβίωση. Πώς μπορεί να λυθεί το πρόβλημα αυτό;

Καταλαμβάνοντας την αχανή Περσική Αυτοκρατορία, οι ενωμένες Ελληνικές πόλεις-κράτη θα μπορέσουν να αποστείλουν τον μετακινούμενο πληθυσμό εκεί για μόνιμη

⁵⁶ Ηλίας Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, σελ. 181-184. Εκδόσεις Ποιότητα, 2010.

⁵⁷ Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*, (Άπαντα-Τόμος 5), *Παράγραφος 14*, σελ. 217-219, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

εγκατάσταση. Γεωγραφικά η Περσική Αυτοκρατορία κατείχε μεγάλες πεδιάδες, με πολλά στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, τεράστιους ορεινούς όγκους κατάλληλους για δραστηριότητες σχετικές με την κτηνοτροφία και το σημαντικότερο σημαντικοί υδάτινοι πόροι (όπως ο Τίγρης και ο Ευφράτης), οι οποίοι εξασφάλιζαν επάρκεια πόσιμου νερού, τόσο για την επιβίωση των κατοίκων, όσο και για την αποτελεσματική οικονομική τους δραστηριότητα. Με τον τρόπο αυτό και η περιορισμένη Ελληνική γη θα ξεκουραστεί, ώστε να μπορεί να συντηρήσει έναν κατάλληλο αριθμό ανθρώπων και οι διαμάχες και οι εμφύλιοι πόλεμοι για τους φυσικούς πόρους θα πάψουν.

Άθελά του ή καλύτερα δίχως να το γνωρίζει ο Ισοκράτης μέσα σε λίγες γραμμές άγγιξε και ανέδειξε ένα από τα πλέον επίκαιρα ζητήματα, τόσο στην επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων, όσο και τη Διεθνή Κοινωνία γενικότερα. Τη σύνδεση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων με τις Διεθνείς Σχέσεις και τον τρόπο που τις επηρεάζουν. Στην εποχή του Ισοκράτη η έλλειψη καλλιεργήσιμης γης, πόσιμου νερού και η καταστροφή ολόκληρων πόλεων εξαιτίας των πολέμων δημιουργούσαν μεταναστευτικές ροές και νέες συγκρούσεις. Στον 21^ο αιώνα, ακριβώς οι ίδιες ελλείψεις, προκαλούν εμφύλιες ή διακρατικές συρράξεις. Για τις ελλείψεις αυτές οφείλεται κυρίως η κλιματική αλλαγή αλλά και παράγοντες πολιτική αστάθειας ή άλλων εμφύλιων συγκρούσεων. Με βάση την έλλειψη χώρου και πόρων μεγάλες ομάδες ανθρώπων κυρίως από την περιοχή του Κέρατος της Αφρικής (Αιθιοπία, Ερυθραία, Τζιμπουντί) μεταναστεύουν προκειμένου να επιβιώσουν σε γειτονικά κράτη, τα οποία ούτε χώρο, ούτε πόρους έχουν να τα συντηρήσουν. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί εντάσεις και σε πολλές περιπτώσεις συγκρούσεις, τις οποίες τα κράτη και η Διεθνής Κοινωνία καλείται να επιλύσει, χωρίς να έχει την πολυτέλεια του χώρου που είχε ο Ισοκράτης⁵⁸. Δυστυχώς για τον Αθηναίο ρήτορα-φιλόσοφο δεν έζησε αρκετά, ώστε να δει το σχέδιό του να γίνεται πράξη από τον Μέγα Αλέξανδρο αρκετά χρόνια μετά⁵⁹.

Ανακεφαλαιώνοντας οι λόγοι για τους οποίους, σύμφωνα με τον Ισοκράτη, είναι απαραίτητη η ένωση όλων των Ελλήνων και η εκστρατεία εναντίον των Περσών είναι οι ακόλουθοι:

- Διαρκής ειρήνη και ομόνοια μεταξύ των Ελληνικών πόλεων-κρατών.
- Εξασφάλιση των απαραίτητων για την επιβίωση των Ελλήνων, οικονομικά-εμπορικά οφέλη από τον απόλυτο έλεγχο του Αιγαίου Πελάγους.
- Εξάλειψη του προαιώνιου εχθρού των Ελλήνων, ο οποίος συνεχώς τους επιβουλεύεται και επιδιώκει να τους καταστρέψει.

⁵⁸ Foreign Affairs The Hellenic Edition, *Πόλεμοι για το Νερό στο Νείλο*, 13/8/2018, <http://foreignaffairs.gr/articles/71911/daniel-benaim-kai-michael-wahid-hanna/polemoi-gia-to-neron-neilo?page=show>

⁵⁹ Ισοκράτης, *Άπαντα-Τόμος 3-Εισαγωγή*, σελ. 26, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

- Έμπρακτη απόδειξη ανωτερότητας των Ελλήνων έναντι των Βαρβάρων.
- Μεγάλη δόξα, η οποία θα διατηρηθεί ανά τους αιώνες, τόσο για τους επικεφαλείς, όσο και για τους συμμετέχοντες σε αυτή.
- Αποκατάσταση του διεθνούς δικαίου, το οποίο συστηματικά παραβιάζεται από τους Πέρσες, μέσω της μη τήρησης των συνθηκών.
- Επίλυση του προβλήματος του κατοικήσιμου και καλλιεργήσιμου χώρου, μέσω της δημιουργίας αποικιών στην αχανή Περσική Αυτοκρατορία.

Πανελλήνια Ιδέα και σύγχρονες Θεωρίες Ολοκλήρωσης

Αφού αποκρυσταλλώθηκε η έννοια της Πανελληνίας Ιδέας, έτσι όπως ο Ισοκράτης την προβάλλει μέσα από το έργο του, είναι χρήσιμο να δούμε γιατί η θεωρία περί Πανελληνίας Ιδέας του Αθηναίου ρήτορα-φιλοσόφου μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις πρώτες πλήρεις θεωρίες ολοκλήρωσης.

Με τον όρο «ολοκλήρωση» αποδίδεται στα Ελληνικά ο Αγγλικός όρος «integration», ο οποίος εναλλακτικά αποδίδεται και ως «ενοποίηση». Η ολοκλήρωση ή ενοποίηση εμφανίζεται από τη στιγμή που μία μονάδα κοινωνικής οργάνωσης του ανθρώπου ενοποιείται με μία άλλη: από την οικογένεια, την κοινότητα μέχρι και το ίδιο το κράτος. Εκτός του Ισοκράτη κατά την αρχαιότητα αναφορές περί ολοκλήρωσης ή ενοποίησης συναντούμε στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη και φυσικά στο έργο του Θουκυδίδη, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ολοκληρωμένη πρόταση. Ο πρώτος που καταθέτει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για τον αρχαίο κόσμο είναι ο Ισοκράτης. Στη σύγχρονη δε εποχή των Διεθνών Σχέσεων πολλοί επιφανείς θεωρητικοί έχουν αναφερθεί στην ανάγκη μορφών ολοκλήρωσης, όπως ο Hobbes, Locke, Rousseau, Marx. Η θεωρητική παραγωγή έχει καταλήξει σε τρία ρεύματα σκέψης περί ολοκλήρωσης: α) Κοινοτισμός, β) Λειτουργισμός και γ) Νέολεειτουργισμός⁶⁰.

Από τα τρία αυτά ρεύματα σκέψης αυτό στο οποίο θα μπορούσε να ενταχθεί η θεωρία περί Πανελληνίας Ιδέας του Ισοκράτη είναι το πρώτο: ο Κοινοτισμός. Κύριος εκφραστής του ήταν ο Amitai Etzioni. Σύμφωνα με τη θεωρία του Κοινοτισμού θέτει ως προϋπόθεση για να υπάρξει ολοκλήρωση τη δημιουργία μίας πολιτικής κοινότητας. Η ολοκλήρωση μετριέται από τον βαθμό, στον οποίο η πολιτική κοινότητα έχει αποτελεσματικό έλεγχο στη χρήση βίας. Αυτή η ολοκληρωμένη πολιτική κοινότητα έχει ένα κέντρο λήψης αποφάσεων που διανέμει αξίες και πηγές πλούτου και αποτελεί το κέντρο αναφοράς έναντι του οποίου αναγνωρίζονται

⁶⁰ Ηλίας Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, σελ. 435-438, Εκδόσεις Ποιότητα 2010.

πολιτικά οι συνειδητοποιημένοι πολίτες. Αυτό το κέντρο λήψης αποφάσεων κατέχει και το μονοπώλιο της εξουσίας μέσα σε αυτή την ενοποιημένη πολιτική κοινότητα⁶¹.

Στα κριτήρια αυτά προστέθηκαν αργότερα και άλλα ποιοτικά χαρακτηριστικά όπως οι κοινές πεποιθήσεις και αξίες, οι οποίες διαχέονται εντός και ενώνουν τα μέλη της κοινότητας. Έπειτα έρχεται η πυκνότητα της επικοινωνίας μεταξύ των μελών της ενωμένης κοινότητας. Επιπλέον οι άμεσες και πολύμορφες σχέσεις μεταξύ των μελών, η αμοιβαιότητα και τέλος το αίσθημα του ανήκειν σε μία ενιαία ομάδα⁶² είναι στοιχεία που ταιριάζουν το ρεύμα σκέψης του Κοινοτισμού με την Πανελλήνια Ιδέα του Ισοκράτη.

Ο Ισοκράτης στηρίχθηκε αρχικά σε όλα αυτά που ενώνουν τους Έλληνες, θρησκεία, γλώσσα, παιδεία, ήθη και έθιμα, κοινοί εχθροί και αργότερα στο σκοπό και στα οφέλη του για να αναπτύξει τη δική του θεωρία περί Πανελληνίας Ιδέας. Η ενοποιημένη κοινότητα των Ελληνικών πόλεων κρατών θα είχε έναν και μόνο ηγεμόνα, τον οποίο με αγωνία αναζητούσε, θα λάμβανε τις αποφάσεις με δημοκρατικές διαδικασίες και θα καθόριζε με ακρίβεια τους σκοπούς της ένωσης και τα μέσα με τα οποία αυτοί θα επιτυγχάνονταν. Λίγο καιρό μετά το θάνατό του η ιστορία θα δικαίωνε τον Ισοκράτη. Ο Φίλιππος αρχικά και αργότερα ο Αλέξανδρος θα επιλέγονταν ως επικεφαλής των Ελλήνων στην εκστρατεία εναντίον των Περσών, από το Συνέδριο της Κορίνθου, στο οποίο θα συμμετείχαν όλες οι Ελληνικές πόλεις-κράτη⁶³.

Στο κεφάλαιο, το οποίο μόλις ολοκληρώθηκε ξετυλίχθηκε το πλαίσιο της γέννησης και εξέλιξης της έννοιας της *Πανελληνίας Ιδέας*. Ξεκινώντας από τον εμπνευστή της, ρήτορα Γοργία και καταλήγοντας στην τελική της μορφή από τον Ισοκράτη, η *Πανελλήνια Ιδέα*, σφράγισε την αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη για πολλά χρόνια και καθόρισε το διεθνές σύστημα της εποχής. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου εξετάζεται το εάν και κατά πόσο η *Πανελλήνια Ιδέα* του Ισοκράτη μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη θεωρία ολοκλήρωσης, αντιπαραθέτοντάς την με τις σύγχρονες θεωρίες.

⁶¹ Παναγιώτης Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή άμυνα και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση-Η Ευρώπη των πολλών ταχυτήτων και κατηγοριών κατά της Ευρωπαϊκής Ιδέας*, σελ. 89-94, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1994.

⁶² Ηλίας Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, σελ 439-440, Εκδόσεις Ποιότητα, 2010.

⁶³ Ισοκράτης, *Άπαντα (Τόμος 1-Εισαγωγή)*. Σελ. 24-25, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

Κεφάλαιο 3: Ο Ηγεμόνας του Ισοκράτη

Αναζητώντας τον Αρχηγό των Ελλήνων

Στη προσπάθειά του να οικοδομήσει την Πανελλήνια Ιδέα, με όσο το δυνατό περισσότερο ρεαλιστικό τρόπο, ο Ισοκράτης έδωσε μεγάλη έμφαση στην αναζήτηση του επικεφαλής-του ηγεμόνα-όλων των Ελλήνων (σχετική αναφορά έγινε και στο Κεφάλαιο 2).

Στη πορεία των ετών και μέσα από τους λόγους και τις επιστολές του ο Ισοκράτης έκανε πολλές προσπάθειες τόσο για να αναζητήσει τον ιδανικό επικεφαλής, όσο και για να τον πείσει να αναλάβει ανάλογη δράση. Είναι τόσες πολλές μάλιστα οι επιλογές ή οι αλλαγές σε πρόσωπα που θα έλεγε κανείς πως ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος, εξαιτίας της εμμονής του να δει τις ιδέες του να εφαρμόζονται, αδυνατούσε να καταλήξει σε ένα και μόνο πρόσωπο.

Η πραγματικότητα, ωστόσο, είναι διαφορετική. Όντως ο Ισοκράτης προσέγγισε ή υποστήριξε κατά καιρούς διάφορους επιφανείς πολιτικούς, στρατιωτικούς ή βασιλείς του Ελληνικού χώρου ή ευρύτερα της Μεγάλης Ελλάδας, ακόμα και πόλεις για να αναλάβουν την αρχή των Ελλήνων. Οι επιλογές ή προσεγγίσεις δεν έγιναν άκριτα, ούτε άλλαζαν εξαιτίας κάποιος πνευματικής ανεπάρκειας ή δογματισμού του Ισοκράτη. Ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος πίστευε πως ο επικεφαλής θα ήταν αυτός, ο οποίος θα ωθούσε όλες τις Ελληνικές πόλεις-κράτη προς την ενοποίηση. Τα στοιχεία που θα τον ξεχώριζαν από τους υπόλοιπους θα αποτελούσαν το καλύτερο κίνητρο, έτσι ώστε οι υπόλοιποι Έλληνες να συμπαραταχθούν μαζί του, χωρίς να χρειαστεί κάποια πολεμική σύγκρουση. Μεγάλη, ασφαλώς, σημασία είχε και η χρονική περίοδος, στη διάρκεια της οποίας κάποιο όνομα ή σχήμα προτείνονταν από τον Ισοκράτη. Ανάλογα με τους συσχετισμούς δυνάμεων της εποχής, ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος πρότεινε το αντίστοιχο όνομα (τον εκάστοτε ισχυρότερο Έλληνα μονάρχη ή ελληνική πόλη), προσπαθώντας μάλιστα ο ίδιος να τον «προσηλυτίσει» στις ιδέες του, για να τον πείσει να αναλάβει δράση.

Έτσι λοιπόν στον πρώτο του πολιτικό λόγο τον *Πανηγυρικό*, ο Ισοκράτης προτείνει ως επικεφαλής όλων των Ελλήνων την πόλη των Αθηνών: «*Όταν λοιπόν στο μέλλον οργανώσουμε εκστρατεία κατά των βαρβάρων ποιος πρέπει να τεθεί επικεφαλής; Δεν πρέπει να τεθούν εκείνοι που στον προηγούμενο πόλεμο δοξάστηκαν περισσότερο από κάθε άλλον, που τόσες φορές αντιμετώπισαν μόνοι τους κινδύνους και που αξιώθηκαν τα αριστεία της ανδρείας στους κοινούς αγώνες; Δεν πρέπει να είναι εκείνοι που εγκατέλειψαν τη πόλη τους για τη σωτηρία των άλλων, που ίδρυσαν κάποτε τις περισσότερες*

πόλεις και τις έσωσαν αργότερα από τις χειρότερες συμφορές; Δεν θα αδικούμαστε λοιπόν αν ενώ έχουμε τη μεγαλύτερη συμμετοχή στις συμφορές κρίνονταν ότι αξίζουμε μικρότερης συμμετοχής στις τιμές, και αν ενώ πολεμήσαμε στη πρώτη γραμμή για την υπεράσπιση όλων, υποχρεωνόμαστε τώρα να ακολουθήσουμε άλλους»⁶⁴.

Εκτός από τη συμμετοχή και τη δόξα στους Περσικούς Πολέμους, ο Ισοκράτης φροντίζει να αναδείξει και τα υπόλοιπα στοιχεία ανωτερότητας της Αθήνας, σε σχέση με τις υπόλοιπες Ελληνικές πόλεις-κράτη, με πρώτο την καταγωγή: *«Γιατί εμείς που κατοικούμε σε αυτή την πόλη, δε διώξαμε από εδώ τους κατοίκους, ούτε τη βρήκαμε έρημη, ούτε συγκεντρωθήκαμε πολλοί λαοί και ήλθαμε να την καταλάβουμε. Η καταγωγή μας είναι τόσο καλή και γνήσια, ώστε η ίδια η γη, στην οποία γεννηθήκαμε, βρίσκεται στην κατοχή μας χωρίς καμιά διακοπή. Είμαστε αυτόχθονες και μπορούμε να ονομάσουμε την πόλη μας με τα ονόματα που δίνει κανείς στους πλησιέστερους συγγενείς του. Μόνο εμείς από όλους τους Έλληνες έχουμε το δικαίωμα να την αποκαλούμε τροφό, πατρίδα και μητέρα»⁶⁵.*

Το αμέσως επόμενο στοιχείο που ξεχωρίζει την πόλη των Αθηνών και τη θέτει κατάλληλη για την ηγεμονία είναι το πολίτευμα: *« Καθώς βρήκε τους Έλληνες να ζουν χωρίς νόμους και να κατοικούν διασκορπισμένοι εδώ και εκεί, άλλοι βασανισμένοι από την τυραννία και άλλοι βυθισμένοι στην αναρχία, τους απάλλαξε και από αυτά τα κακά, αφού ανέλαβε την ηγεμονία των μεν και αποτέλεσε πρότυπο για τους δε. Γιατί πρώτη αυτή θέσπισε νόμους και εγκαθίδρυσε πολίτευμα»⁶⁶.* Συμπληρώνοντας τον έπαινο ο Ισοκράτης προσθέτει την τεράστια πνευματική, πολιτιστική και καλλιτεχνική άνθηση που γνώρισε η Αθήνα (ιδιαίτερα στη διάρκεια του 5^{ου} π.Χ. αιώνα): *« Η πόλη μας ξεπέρασε τόσο πολύ τους άλλους ανθρώπους ως προς τη σκέψη και το λόγο, ώστε οι μαθητές της έγιναν δάσκαλοι των άλλων και έκανε το όνομα των Ελλήνων να χρησιμοποιείται όχι ως προσδιορισμός της καταγωγής, αλλά του καλλιεργημένου πνεύματος και να ονομάζονται περισσότερο Έλληνες, εκείνοι που έχουν τη δική μας παιδεία, παρά εκείνοι που ανήκουν στην ίδια φυλή με εμάς»⁶⁷.*

Εκτός βέβαια από τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, ο Ισοκράτης πίστευε πως είχε βρει στο πρόσωπο του Τιμόθεου, υιού του Αθηναίου στρατηγού Κόνωνα και μαθητή του, τον ιδανικό ηγεμόνα των Ελλήνων. Στο λόγο του *Περί της Αντιδόσεως* μάλιστα ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος εκθέτει τα

⁶⁴ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3)*, σελ. 81, παράγραφος 99, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁶⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3)*, σελ. 41, παράγραφοι 23-24, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁶⁶ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3)*, σελ. 49, παράγραφος 39, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁶⁷ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3)*, σελ. 55, παράγραφος 50, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

χαρίσματα του Αθηναίου πολιτικού: « Ποιος δε γνωρίζει την ιδιαίτερα επίκαιρη και πλεονεκτική θέση που κατέχει η Κέρκυρα στην περιοχή που βρίσκεται κοντά στην Πελοπόννησο, η Σάμος στην Ιωνία, η Σηστός και η Κριθώτη στον Ελλήσποντο, η Ποτίδαια και η Τορώνη στη Θράκη; Όλες αυτές τις πόλεις ο Τιμόθεος τις υπέταξε και σας τις παρέδωσε, χωρίς να βλάψει τους συμμάχους που είχαμε τότε και χωρίς να σας αναγκάσει να πληρώσετε μεγάλες εισφορές»⁶⁸.

Στη πραγματικότητα ένα πολύ μεγάλο μέρος του λόγου του *Περί της Αντιδόσεως*, λειτουργεί ως εγκώμιο του Τιμοθέου και κατ' επέκταση της δικής του διδασκαλίας. Συνοπτικά επισημαίνει: «Και για να ανακεφαλαιώσουμε: ενώ τα άλλα χρόνια οι Έλληνες είχαν συνηθίσει να παθαίνουν πολλές καταστροφές, την εποχή της στρατηγίας του Τιμόθεου δεν υπήρχαν ούτε ταραχές στις πόλεις ούτε πολιτειακές μεταβολές, ούτε σφαγές, ούτε εξορίες και ούτε συνέβη κάποιος ανεπανόρθωτο κακό, αλλά εκείνα τα χρόνια οι συμφορές είχαν περιοριστεί, τόσο πολύ, ώστε μόνον εκείνος από όσους μπορούμε να θυμηθούμε, φρόντισε ώστε η πόλη μας να μην κατηγορείται από τους Έλληνες. Και όμως άριστος στρατηγός δεν πρέπει να θεωρείται εκείνος που από εύνοια της τύχης σημειώνει, όπως ο Λύσανδρος, επιτυχία που όμοια της δεν πέτυχε κανένας, αλλά εκείνος, που, κάτω από πολλές και κάθε είδους και δύσκολες συνθήκες ενεργεί πάντα με ορθότητα και σωφροσύνη, όπως στη περίπτωση του Τιμόθεου»⁶⁹.

Παρά τον έντονα προσωπικό τόνο και το στοιχείο της υπερβολής, με τα οποία στόχευε να πείσει τους αναγνώστες του ο Ισοκράτης, διέβλεπε όντως μια ευκαιρία. Η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία (377-355 π.Χ.), έδωσε μία τελευταία ώθηση στην παρακμάζουσα Αθήνα για να διεκδικήσει την ηγεμονία στον Ελλαδικό χώρο. Μάλιστα δε κατά την περίοδο, που ο Τιμόθεος διατελούσαν στρατηγός (συνεπικουρούμενος από τους Χάρη, Μενισθέα και Ιφικράτη), η πόλη-κράτος των Αθηνών ανέκτησε ένα μέρος της ισχύος της του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Οπότε οι προτάσεις του Ισοκράτη για την ανάληψη της ηγεμονίας από την Αθήνα ταίριαζαν με τους συσχετισμούς ισχύος της εποχής του *Πανηγυρικού* λόγου. Ωστόσο η συντριβή του Αθηναϊκού στόλου στα Έμβατα (κοντά στη Χίο) το 356 π.Χ., η απόλυση και καταδίκη του Τιμόθεου (πλήρωσε τεράστιο πρόστιμο) σήμαινε και το οριστικό τέλος της οποια προσπάθειας ουσιαστικής ανασύστασης της Αθηναϊκής ηγεμονίας.⁷⁰

⁶⁸ Ισοκράτης, *Περί της Αντιδόσεως* (Απαντα-Τόμος 5), σελ.91, παράγραφος 100, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁶⁹ Ισοκράτης, *Περί της Αντιδόσεως* (Απαντα-Τόμος 5), σελ. 101, παράγραφοι 127-128, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁷⁰ Ισοκράτης, *Τόμος 5-Εισαγωγή* (στον *Περί της Αντιδόσεως*), σελ. 26-27, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

Παρά τη μεγάλη του απογοήτευση τόσο για την αποτυχία του μαθητή του, όσο και για την οριστική κατάρρευση μιας πιθανής ανασύστασης της Αθηναϊκής ηγεμονίας, ο Ισοκράτης δε σταμάτησε να ψάχνει τον ιδανικό ηγεμόνα, στις πλάτες του οποίου θα ακουμπούσε η πραγμάτωση των πανελλήνιων σχεδίων του.

Μία από τις πλέον γνωστές επιλογές του Αθηναίου ρήτορα-φιλοσόφου, ήταν ο Διονύσιος, τύραννος των Συρρακουσών, για τον οποίο αναφορά έγινε και παραπάνω. Η επιλογή του Διονυσίου, όπως και καμία από τις υπόλοιπες, δε βασίστηκε στην τύχη. Ο Ισοκράτης, αρχικά δεν εκτιμούσε καθόλου τον Διονύσιο, εξαιτίας του δεσποτικού του χαρακτήρα, της συνεχούς δυσπιστίας προς όλους και της σκληρής καταπίεσης του λαό του. Ωστόσο οι συσχετισμοί ισχύος έρχονται να παίξουν σημαντικό ρόλο στην αλλαγή στάσης του ρήτορα-φιλοσόφου, απέναντι στον τύραννο.

Ο Διονύσιος πέτυχε να αποκρούσει αποτελεσματικά τον κίνδυνο της Καρχηδόνας και να ανακτήσει το σύνολο σχεδόν της Σικελίας κατά τη διάρκεια των Καρχηδονιακών Πολέμων (397-368 π.Χ.)⁷¹. Η στρατιωτική αυτή επιτυχία, ταυτόχρονα με την προσέγγιση Αθήνας-Συρρακουσών, κατά τους Θηβαϊκούς Πολέμους και η σύναψη αμυντικής συνθήκης με την Αθήνα το 367 π.Χ. εναντίον της Σπάρτης και της Θήβας, έκαναν τον Ισοκράτη να επιχειρήσει την προσέγγιση με τον Διονύσιο⁷².

Έτσι έλαβε την απόφαση να γράψει μια επιστολή προς τον τύραννο των Συρρακουσών, όπου τον προέτρεπε να αναλάβει πρωτοβουλίες, προκειμένου να ηγηθεί του Πανελληνίου οράματος του Ισοκράτη. Χαρακτηριστικά του γράφει: « Θα σου μιλήσω για πράγματα σπουδαία που εσύ, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο ζωντανό άνθρωπο αξίζει να ακούσεις». Συνεχίζοντας αναφέρει: «Επειδή όμως έχω προετοιμάσει τον εαυτό μου να συμβουλευέι για τη σωτηρία των Ελλήνων, με ποιον θα ήταν πιο σωστό να συζητήσω, παρά με εκείνον που είναι πρώτος μέσα στο γένος και έχει τη μεγαλύτερη δύναμη;» για να καταλήξει: «Τώρα όμως που η θέση των Λακεδαιμονίων είναι τέτοια, ώστε να χαιρόνται αν μπορούν να διατηρήσουν τη πατρίδα του, και η δική μας πόλη θα αγωνιζόταν με ευχαρίστηση στο πλευρό σου αν έκανες κάτι καλό για την Ελλάδα, πώς θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη ευκαιρία για εσένα από την τωρινή;»⁷³

Εξαιτίας του θανάτου του Διονυσίου, η επιστολή δεν εστάλη ποτέ, παρά το γεγονός ότι δημοσιεύτηκε στο Αθηναϊκό κοινό. Παρά τη νέα αυτή αποτυχία ο Ισοκράτης ενέτεινε την αναζήτησή του, αρχικά με τον Ιάσονα των Φερών, ο οποίος είχε

⁷¹ Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Τόμος 3, σελ. 291, Εκδοτική Αθηνών, 1990.

⁷² Ισοκράτης, *Εισαγωγή (στην Επιστολή προς τον Διονύσιο-Άπαντα-Τόμος 6)*, σελ.29, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁷³ Ισοκράτης, *Επιστολή προς τον Διονύσιο, (Άπαντα-Τόμος 6)*, σελ. 35-37, παράγραφοι 6-8, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

ενστερνιστεί τα ισοκρατικά ιδεώδη και κατέβαλε προσπάθειες να τα πραγματοποιήσει⁷⁴. Μετά όμως τη δολοφονία του, ο Ισοκράτης αναγκάστηκε να στραφεί σε άλλον ηγεμόνα, ως υποψήφιο αρχηγό των Ελλήνων. Έτσι στράφηκε προς τον νεαρό Αρχίδαμο.

Ο Αρχίδαμος ήταν γιος και διάδοχος του βασιλιά της Σπάρτης, Αγησιλάου. Όταν ανέλαβε το θρόνο, επιχείρησε να ανορθώσει το χαμένο σπαρτιατικό κύρος, το οποίο είχε τρωθεί μετά τις επιχειρήσεις του πατέρα του εναντίον της Περσικής Αυτοκρατορίας, αλλά και των πολέμων με τις ελληνικές πόλεις-κράτη⁷⁵. Για τους λόγους αυτούς ο Ισοκράτης, έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για το νεαρό ηγεμόνα. Στα 356 π.Χ., οπότε και η επιστολή γράφονταν ο Αρχίδαμος είχε ήδη σημειώσει κάποιες στρατιωτικές επιτυχίες στη Κρήτη και την Κυρήνη⁷⁶. Με την Αθήνα να έχει οριστικά παρακμάσει, ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος πίστευε πως με τη σωστή καθοδήγηση ο Αρχίδαμος θα μπορούσε να ενώσει αρχικά τους Έλληνες και αργότερα να τους οδηγήσει εναντίον των Περσών. Με βάση τις σκέψεις αυτές γράφει τα εξής: *«Εκείνοι που σκέφτονται σωστά δεν πρέπει να κηρύξουν πόλεμο εναντίον του βασιλιά, πριν κάποιος συμφιλιώσει τους Έλληνες και σταματήσουν οι έχθρες και οι φιλονικίες ανάμεσά μας»*, για να καταλήξει: *« Πρέπει να εγκαταλείψεις όλα τα άλλα και να συγκεντρώσεις την προσοχή σου σε δύο στόχους: να βοηθήσεις τους Έλληνες να απαλλαγούν από τους πολέμους και τα άλλα κακά που τους ταλανίζουν σήμερα, και να εμποδίσεις τους βαρβάρους να συμπεριφέρονται αλαζονικά και να έχουν μεγαλύτερο πλούτο από ό,τι αξίζουν»*⁷⁷. Ωστόσο η ήττα των Σπαρτιατών υπό την ηγεσία του Αρχίδαμου στον Γ΄ Ιερό Πόλεμο (356-346 π.Χ.), από τους συνασπισμένους Θηβαίους και Μακεδόνες, δεν επέτρεψε την ευόδωση, αυτής της επιλογής του Ισοκράτη.

Παρά τις συνεχείς αποτυχίες, ο Ισοκράτης δεν πτοήθηκε. Συνέχισε να αναζητά τον ηγεμόνα εκείνο, ο οποίος θα πραγμάτωνε την Πανελλήνια Ιδέα. Στη προσπάθειά του αυτή παρατήρησε προσεκτικά τους συσχετισμούς ισχύος και με πολύ προσοχή επέλεγε τις περιπτώσεις ηγεμόνων, τις οποίες θεωρούσε κατάλληλες.

Παρακολουθώντας τις πολιτικές εξελίξεις δε θα μπορούσε να αγνοήσει την περίπτωση του Φιλίππου Β΄, βασιλιά της Μακεδονίας. Ο Ισοκράτης ως στοχαστής περί της διεθνούς πολιτικής της εποχής του είχε δείξει ενδιαφέρον για τους βασιλείς της Μακεδονίας. Συγκεκριμένα ο Φίλιππος απασχόλησε τον ρήτορα-φιλόσοφο και την πολιτική ζωή της Αθήνας το 357 π.Χ. με την κατάληψη της Αμφίπολης (παλαιάς Αθηναϊκής αποικίας) από το στρατό του Φιλίππου. Η πρώτη

⁷⁴ Ισοκράτης, *Εισαγωγή*(στην *Επιστολή προς τα Παιδιά του Ιάσονα-Άπαντα-Τόμος 6*), σελ. 106, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁷⁵ Ισοκράτης, *Εισαγωγή*(*Επιστολή προς τον Αρχίδαμο-Άπαντα-Τόμος 6*), σελ. 152, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁷⁶ Βλ. όπως υποσημείωση 74, σελ. 153

⁷⁷ Ισοκράτης, *Επιστολή προς τον Αρχίδαμο*, (*Άπαντα-Τόμος 6*), σελ. 165-167, παράγραφοι 14 και 19, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

αναφορά του Ισοκράτη στον Φίλιππο γίνεται στον *Περί της Ειρήνης* λόγο: «Μη νομίζετε πως ο Κερσοβλέπτης θα πολεμήσει υπέρ της Χερσονήσου ή ο Φίλιππος υπέρ της Αμφιπόλεως, όταν αντιληφθούν πως δεν επιθυμούμε κάτι που ανήκει στους άλλους. Γιατί είναι φυσικό τώρα, να φοβούνται να μας έχουν γείτονές τους, αφού βλέπουν πως δεν αρκούμαστε σε αυτά που έχουμε, αλλά πάντα επιθυμούμε όλο και περισσότερα. Αν όμως αλλάξουμε πολιτική και αποκτήσουμε καλύτερη υπόληψη, όχι μόνο θα απομακρυνθούν από τις κτήσεις μας, αλλά και θα μας παραχωρήσουν τις δικές τους, αφού θα είναι συμφέρον τους, εξυπηρετώντας τη δύναμη του κράτους μας, να έχουν σε ασφάλεια το δικό τους κράτος»⁷⁸.

Στο συγκεκριμένο λόγο ο Ισοκράτης παρουσιάζει το Φίλιππο, ως έναν φιλειρηνικό μονάρχη, ο οποίος προέβη στη κατάληψη της Αμφίπολης για να προστατεύσει το βασίλειό του από τον Αθηναϊκό ιμπεριαλισμό. Η εικόνα αυτή του Μακεδόνα βασιλιά δεν εξυπηρετούσε απλά τις ανάγκες του ρήτορα-φιλοσόφου, αλλά ήταν η πραγματική εικόνα που είχε ο Ισοκράτης για τον Φίλιππο. Πίστευε πως ο βασιλιάς της Μακεδονίας με την κατάλληλη καθοδήγηση θα μπορούσε να γίνει ένας εξαιρετικός ηγέτης για όλους τους Έλληνες. Για το λόγο αυτό ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος απέκτησε απευθείας επικοινωνία με τον Μακεδόνα βασιλιά, αποστέλλοντάς του έναν συμβουλευτικό-πολιτικό λόγο και δύο επιστολές.

Ο λόγος *Φίλιππος* εξυπηρετούσε πολλούς σκοπούς. Πρώτον άνοιγε τον απευθείας διάλογο επικοινωνίας μεταξύ Ισοκράτη και Φιλίππου. Δεύτερον αποτελούσε μία ευκαιρία γνωριμίας του Μακεδόνα βασιλιά με την Αθηναϊκή κοινή γνώμη. Τρίτον αποσκοπούσε στο να αποκτήσει ο Φίλιππος ευνοϊκή άποψη για την πόλη των Αθηνών και τέλος προωθούσε το πολιτικό πρόγραμμα του Ισοκράτη και την αναζήτηση του κατάλληλου επικεφαλής των Ελλήνων στον αγώνα εναντίον των Περσών.

Πάγια επιδίωξη του Αθηναίου ρήτορα-φιλοσόφου είναι η ειρήνη και η ομόνοια μεταξύ των Ελληνικών πόλεων-κρατών. Για το λόγο αυτό το κείμενο διατηρεί το ύφος του *Περί της Ειρήνης* λόγου: « Η φιλία της Αθήνας έχει για σένα μεγαλύτερη αξία από τα κέρδη που αποκομίζεις από την Αμφίπολη και αν η Αθήνα συνειδητοποιήσει ότι τη συμφέρει να μην έχει τέτοιου είδους αποικίες, που έγιναν αιτία να καταστραφούν τέσσερις ή πέντε φορές αυτοί που εγκαταστάθηκαν σε αυτές, αλλά να επιδιώκουν να ιδρύσουν αποικίες μακριά από τις ζώνες επιρροής των ισχυρών και κοντά στους τόπους εκείνων που έχουν συνηθίσει τη δουλεία»⁷⁹, για να συνεχίσει λίγο παρακάτω: «Στην περίπτωση που μας παραχωρήσεις με προφορική συμφωνία την Αμφίπολη, στην πραγματικότητα θα εξακολουθήσεις να την κατέχεις και επιπλέον θα αποκτήσεις την εύνοιά μας, γιατί οι άνθρωποι που θα

⁷⁸ Ισοκράτης, *Περί της Ειρήνης* (Άπαντα-Τόμος 4), σελ. 41-43, παράγραφοι 23-24, Εκδόσεις Κάκτος, 1993

⁷⁹ Ισοκράτης, *Φίλιππος* (Άπαντα-Τόμος 4), σελ. 175, παράγραφος 5, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

εγκατασταθούν εκεί ως έποικοι από την Αθήνα, θα είναι για σένα όμηροι, ένα είδος εγγύησης για τη φιλία μας, και αν αφετέρου κατόρθωνε κάποιος να πείσει το λαό μας ότι, εάν η Αμφίπολη γίνει δική μας, θα υποχρεωθούμε να τηρούμε ευμενή στάση απέναντι στις υποθέσεις σου, λόγω των συμπολιτών μας που βρίσκονται εκεί⁸⁰».

Από τις πρώτες ήδη παραγράφους ο ρήτορας-φιλόσοφος αναδεικνύει τη διπλωματία ως μέσο επίλυσης των διαφορών μεταξύ της Αθήνας και του βασιλείου της Μακεδονίας. Με αυτό τον τρόπο, τόσο τα έξοδα και οι απώλειες σε έμφυχο υλικό της Αθήνας θα μειώνονταν, όσο ο Φίλιππος θα παρουσίαζε ένα πρόσωπο φιλικό και προς την Αθηναϊκή κοινή γνώμη. Στο σημείο αυτό ο Ισοκράτης θεωρεί πως ο Φίλιππος πρέπει να επιδιώξει τη φιλία της Αθήνας και να τη χρησιμοποιήσει ως γέφυρα για να πραγματοποιήσει την ένωση των Ελληνικών πόλεων-κρατών. Άλλωστε η ειρήνη ήταν ζητούμενο τόσο για τον Φίλιππο, όσο και για την πόλη-κράτος των Αθηνών εκείνη την περίοδο.

Αφού προτείνει το σχέδιο ειρήνευσής του ο Ισοκράτης ξεκινά να αναπτύσσει το πολιτικό του πρόγραμμα, την ένωση των Ελλήνων και την εκστρατεία εναντίον των Περσών. Έχοντας επιλέξει το Φίλιππο ως καταλληλότερο επικεφαλής ο Ισοκράτης επιχειρεί να προσηλυτίσει το Μακεδόνα βασιλιά στα σχέδιά του: *«Η τύχη χάρισε σε σένα μεγάλη εξουσία και σου πρόσφερε τη δυνατότητα να στέλνεις πρέσβεις όπου θες και να δέχεσαι πρέσβεις από όπου επιθυμείς, και να λες αυτά που νομίζεις ότι σε συμφέρουν και επιπλέον πλούτο και τόση δύναμη όση σε κανέναν άλλον Έλληνα, πράγματα που μόνο αυτά εκ φύσεως είναι ικανά να πείθουν και να εκβιάζουν»,* ολοκληρώνοντας το επιχειρήμα του καταλήγει: *«Θέλω να σε προτρέψω να γίνεις ο πρωτεργάτης της συμφιλίωσης των Ελληνικών πόλεων και της εκστρατείας εναντίον των βαρβάρων, γιατί οι Έλληνες μας συμφέρει να πειστούν, ενώ οι βάρβαροι μας συμφέρει να εκβιαστούν. Αυτός λοιπόν σε γενικές γραμμές θα είναι ο σκελετός του λόγου μου»⁸¹.*

Με τρόπο ευθύ και χωρίς δισταγμό ο Ισοκράτης διασαφηνίζει τους λόγους για τους οποίους θεωρεί το Φίλιππο, τον καταλληλότερο να ηγηθεί των Ελλήνων. Κατά την περίοδο εκείνη διέθετε τη μεγαλύτερη ισχύ και τον περισσότερο πλούτο από κάθε άλλο Έλληνα ηγεμόνα ή πόλη-κράτος. Εξαιτίας αυτών κατέστη διπλωματικά ισχυρός και μπορούσε στέλνοντας απλά πρεσβείες να πείσει τον οποιονδήποτε είχε απέναντί του να συναινέσει στα σχέδιά του. Στις γραμμές αυτές διαφαίνεται πως ο Ισοκράτης δεν κινήθηκε προς τον Φίλιππο από αφέλεια ή ρομαντισμό, πιστεύοντας πως είναι ένας φιλήσυχος και φιλειρηνικός βασιλιάς. Πέτυχε να δει σωστά τον καταμερισμό της ισχύος και τη συνεχώς αυξανόμενη επιρροή του Μακεδόνα

⁸⁰ Ισοκράτης, *Φίλιππος*, (Άπαντα-Τόμος 4), σελ. 175, παράγραφος 6, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁸¹ Ισοκράτης, *Φίλιππος*, (Άπαντα-Τόμος 4), σελ.179-181, παράγραφοι 15-16, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

βασιλιά στα ελληνικά πράγματα. Μάλιστα το σχόλιο που κάνει για την ισχύ ταιριάζει σε μεγάλο βαθμό με τους διάφορους σύγχρονους ορισμούς του όρου.⁸²

Ο ρήτορας-φιλόσοφος δε σταματά στην προτροπή προς τον Μακεδόνα βασιλιά, αλλά αναλύει τον τρόπο με τον οποίο θα επιτευχθεί η ένωση: «Σε βεβαιώνω ότι χρειάζεται χωρίς να αδιαφορήσεις καθόλου για τα προσωπικά σου συμφέροντα, να συμφιλιώσεις το Άργος, την πόλη των Λακεδαιμονίων και τη Θήβα με τη δική μας πόλη (Αθήνα). Αν κατορθώσεις να συμφιλιώσεις αυτές τις πόλεις, εύκολα θα καταφέρεις πολύ εύκολα να συμφιλιώσεις και τις υπόλοιπες. Γιατί όλες αυτές οι πόλεις εξαρτώνται και καταφεύγουν, όταν βρίσκονται σε κίνδυνο, σε κάποια από τις προαναφερθείσες (τέσσερεις μεγάλες) πόλεις, από τις οποίες λαμβάνουν βοήθεια⁸³».

Στις παραπάνω γραμμές προτείνεται ουσιαστικά η ειρηνική μετάβαση από το πολυπολικό διεθνές σύστημα στο μονοπολικό, σε μία Μακεδονική ηγεμονία. Ο Ισοκράτης μάλιστα προβαίνει σε μία ενδελεχή ανάλυση της κατάστασης του διεθνούς συστήματος της εποχής, η οποία αιτιολογεί τη μετάβαση αυτή: «Ξέρεις ότι οι δυστυχίες, τις έχουν θέσει σε ίση μοίρα και για αυτό νομίζω πως προτιμούν τα οφέλη που απορρέουν από την ομόνοια παρά τα προνόμια που οφείλονται στη προηγούμενη συμπεριφορά τους», και λίγο παρακάτω «Θα ήταν πολύ ανόητος κανείς, αν βλέποντας ότι έχουν γίνει τόσο μεγάλες αλλαγές και ότι οι πόλεις δε λαμβάνουν υπόψη τους ούτε έχθρες, ούτε όρκους, ούτε τίποτα άλλο, παρά μόνο ό,τι κρίνουν συμφέρον τους και αφοσιώνονται σε αυτό με όλο τους το ζήλο, (θα ήταν ανόητος κανείς) αν δε σκεφτόταν, ότι ακόμα και τώρα θα είχαν τα ίδια αισθήματα, ιδιαίτερα αν πρωτοστατήσεις εσύ στη συμφιλίωσή τους, αν έχουν σύμβουλό τους το συμφέρον και εξαναγκαστούν από τις τωρινές συμφορές τους⁸⁴».

Προχωρώντας σε μία εξειδικευμένη ανάλυση της κατάστασης των παραδοσιακών δυνάμεων του ελληνικού συστήματος των πόλεων-κρατών αποδεικνύει, τόσο στο Φίλιππο, όσο και στην αθηναϊκή κοινή γνώμη, πως το μόνο κράτος που είναι αρκετά ισχυρό, ώστε να επαναφέρει την ειρήνη και την ομόνοια, αλλά και να στρέψει άπαντες εναντίον του προαιώνιου εχθρού είναι το βασίλειο της Μακεδονίας και ιδανικός ηγεμόνας είναι ο Φίλιππος. Επιγραμματικά μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ανάλυση του ρήτορα-φιλοσόφου για τη Σπάρτη, το Άργος και τη Θήβα αντίστοιχα.

Για τη Σπάρτη: «Οι άνθρωποι τούτοι που πριν λίγο καιρό είχαν την ηγεμονία των Ελλήνων, υπέστησαν τέτοιες αλλαγές στη ξηρά και τη θάλασσα μετά τη μάχη στα Λεύκτρα, ώστε έχασαν την κυριαρχία τους στην Ελλάδα και έχασαν τέτοιους άνδρες,

⁸² Για τους διάφορους ορισμούς της έννοιας της *Ισχύος*, βλ. Ηλίας Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, σελ.140-143, Εκδόσεις Ποιότητα, 2010.

⁸³ Ισοκράτης, *Φίλιππος*, (Άπαντα-Τόμος 4), σελ.187, παράγραφοι 30-31, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁸⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ.193 -195, παράγραφοι 40-41 και 45.

οι οποίοι προτίμησαν να πεθάνουν, παρά να ζουν νικημένοι από εκείνους που προηγουμένως εξουσίαζαν. Είδαν επίσης όλους τους Πελοποννησίους, που άλλοτε, όταν εκστράτευαν κατά των άλλων τους ακολουθούσαν, να συμμαχούν με τους Θηβαίους και να εισβάλλουν στη χώρα τους».

Για τη Θήβα: «Αφού κέρδισαν μία πολύ μεγάλη νίκη και έλαβαν από αυτή πολύ μεγάλη δόξα, δε βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση από αυτούς που είχαν την ατυχία να νικηθούν και αυτό, γιατί δε στάθηκαν ικανοί να εκμεταλλευτούν σωστά την ευνοϊκή τους τύχη. Όταν εισβάλλουν στο έδαφος των εχθρών τους, τους προξενούν λιγότερα κακά από αυτά που παθαίνουν οι ίδιοι επιστρέφοντας στη χώρα τους. Η κατάστασή τους έχει περιέλθει σε τέτοιο σημείο, ώστε ενώ στην αρχή ήλπιζαν πως θα υποτάξουν όλους τους Έλληνες, τώρα έχουν εναποθέσει όλες τους τις ελπίδες σε σένα για να σωθούν».

Για το Άργος: «Από τότε που ίδρυσαν την πόλη τους βρίσκονται συνεχώς σε πόλεμο με τους γείτονές τους. Οι πόλεμοι αποβαίνουν για αυτούς τόσο ολέθριοι, ώστε κάθε χρόνο αναγκάζονται να βλέπουν τη χώρα τους να καταστρέφεται και να λεηλατείται. Το φοβερότερο από όλα είναι το εξής: όταν οι εχθροί τους παύουν να τους προξενούν συμφορές, οι Αργείοι δολοφονούν τους επιφανέστερους και πλουσιότερους συμπολίτες τους και κάνοντας αυτά χαίρονται περισσότερο από όσο θα χαιρόνταν κάποιος σκοτώνοντας τους εχθρούς του⁸⁵».

Από την ανάλυση έντεχνα αποφεύγεται η αναφορά στην πόλη των Αθηνών, καθώς ο λόγος θα διαβάζονταν και από το Αθηναϊκό κοινό, έτσι ώστε να αποκτήσει μία ευνοϊκότερη στάση έναντι του Φιλίππου. Ακόμα και έτσι όμως διαφαίνεται καθαρά πως καμία από τις παραδοσιακές διεκδικήτριες της ηγεμονίας δεν ήταν σε θέση να αναλάβει έναν τόσο σημαντικό ρόλο. Αντίθετα συγκρούονταν συνεχώς μεταξύ τους, σπαράσσονταν και από εμφύλιες ακόμα διενέξεις. Μόνον ο Φίλιππος είναι σε θέση να συμφιλιώσει τις Ελληνικές πόλεις-κράτη εξαιτίας όλων των πλεονεκτημάτων που ανέλυσε παραπάνω ο ρήτορας-φιλόσοφος, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι το βασίλειο της Μακεδονίας απέπνεε σταθερότητα και είχε εκκαθαρίσει τους κυριότερους εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς του.

Το εντυπωσιακό είναι πως σε κανένα σημείο του λόγου, ο Ισοκράτης δεν προτείνει τον πόλεμο ως μέσο ένωσης των Ελλήνων. Αντίθετα θεωρεί τη διπλωματία ως τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο, διότι θα χαρίσει στο Φίλιππο τη σταθερή συμπάθεια και φιλία των Ελλήνων και όχι μία πρόσκαιρη από εξαναγκασμό συνεργασία: «Και είναι πολύ προτιμότερο να κερδίσεις αυτή τη συμπάθεια, παρά να κατακτήσεις με τη βία πολλές ελληνικές πόλεις. Τέτοιες ενέργειες προκαλούν φθόνο, εχθρότητες και

⁸⁵ Ισοκράτης, *Φίλιππος*, (Άπαντα-Τόμος 4), σελ. 195-201, παράγραφοι 47-55, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

πολλές κατηγορίες, ενώ όσα σε συμβούλευα δεν πρόκειται να προκαλέσουν κάτι από αυτά⁸⁶»

Η μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. σήμανε την οριστική αποτυχία της ειρηνικής μετάβασης, καθώς ο Φίλιππος επικράτησε τον ενωμένο συνασπισμό Αθηναίων, Θηβαίων και Σπαρτιατών. Ακόμα και μετά από αυτή την εξέλιξη ο Ισοκράτης δεν πτοήθηκε. Σε επιστολή του προς τον Φίλιππο, προτείνει τα ακόλουθα: *«Η μάχη που έγινε αναγκάζει όλους να είναι λογικοί και να επιθυμούν τούτα, που υποπτεύονται πως και εσύ θες να κάνεις και να λες, πως πρέπει δηλαδή, αφού σταματήσουν τη μανία και την πλεονεξία που είχαν ανάμεσά τους, να μεταφέρουν τον πόλεμο στην Ασία⁸⁷»*

Ο Ισοκράτης προσπαθεί μέχρι την τελευταία στιγμή να επιφέρει την ομόνοια και την ειρήνη μεταξύ των Ελληνικών πόλεων-κρατών, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τον εαυτό του ως τον θεωρητικό της συνεργασίας. Παρά τη μακρά ζωή του (98 έτη), ο ρήτορας-φιλόσοφος δεν πρόλαβε να δει το όραμα του να παίρνει σάρκα και οστά. Λίγο καιρό αφότου απεβίωσε με το Συνέδριο της Κορίνθου, ο Φίλιππος γινόταν ο επικεφαλής των ενωμένων πλέον Ελληνικών πόλεων-κρατών. Μερικά χρόνια μετά με τον Αλέξανδρο επικεφαλής η Περσική Αυτοκρατορία θα καταλύονταν και οι ελληνικές δυνάμεις θα έφταναν μέχρι τα βόρεια της Ασίας. Η μακρά αναζήτηση του Ισοκράτη είχε βρει πλέον τον κατάλληλο άνθρωπο. Ο Φίλιππος θα ακολουθούσε πολλές από τις προτάσεις του Ισοκράτη (όσες βέβαια του ήταν συμφέρουσες), το ίδιο θα έπραττε και ο γιος του Αλέξανδρος⁸⁸. Με τον τρόπο αυτό οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη θα επιβίωναν και θα γίνονταν πραγματικότητα.

Περιγράφοντας τον ιδανικό Ηγεμόνα

Σε όλη τη διάρκεια της δράσης του ο Ισοκράτης είχε αναπτύξει προσωπικές σχέσεις με πολλούς ηγεμόνες του Ελληνικού χώρου. Άλλους τους προόριζε να αναλάβουν την ηγεμονία των Ελλήνων, όπως παρατηρήθηκε στη προηγούμενη ενότητα. Με άλλους επιδίωκε να διατηρεί επαφές ή ακόμα και να τους συμβουλεύει, διότι πίστευε πως θα ήταν χρήσιμοι σύμμαχοι στη πραγμάτωση της Πανελληνιάς του Ιδέας.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι βασιλείς της Σαλαμίνας στην Κύπρο: Ευαγόρας και Νικοκλής. Ο Ισοκράτης δεν τους θεωρούσε ως πιθανούς ηγέτες κάποιου Ελληνικού συνασπισμού δυνάμεων, ωστόσο διατηρούσε άριστες σχέσεις μαζί τους

⁸⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 205-207, παράγραφος 68

⁸⁷ Ισοκράτης, *Δεύτερη επιστολή προς τον Φίλιππο (Άπαντα-Τόμος 6)*, σελ.71, παράγραφοι 2-3, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁸⁸ Ισοκράτης, *Εισαγωγή στον Φίλιππο (Άπαντα-Τόμος 4)*, σελ. 165-166, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

σε περίπτωση που η συνδρομή τους κρίνονταν απαραίτητη⁸⁹. Ειδικά με τον δεύτερο, ο ρήτορας-φιλόσοφος θα αναπτύξει εκτεταμένη και ενδιαφέρουσα αλληλογραφία. Οικοδομώντας γέφυρες με τον νεαρό βασιλέα της Σαλαμίνας ο Ισοκράτης προσδοκούσε, πρώτον να γίνει ο σύμβουλος-καθοδηγητής του, δεύτερον να τον μυήσει στο πολιτικό του πρόγραμμα και τρίτον μέσω των συμβουλευτικών λόγων που του έστελνε να αναπτύξει τις απόψεις του περί του πρότυπου ηγεμόνα, της άσκησης της εξουσίας και τη σχέση λαού-ηγεμόνα.

Όταν μελετά κανείς τον Ισοκράτη είναι χρήσιμο να θυμάται πως ο ίδιος ήταν αρχηγός σχολής ρητορικής και φιλοσοφίας. Ως εκ τούτου επιθυμούσε να αφήσει πίσω του κείμενα που δε θα αναφέρονταν μόνο σε επίκαιρα ζητήματα, αλλά θα είχαν διαχρονική αξία. Με τον τρόπο αυτό θα αύξανε το κύρος της σχολής του, ενώ ταυτόχρονα το όνομά του θα επιβίωνε και μετά το φυσικό του τέλος.

Ο Μονάρχης-Πρότυπο

Στον λόγο του *Προς Νικοκλέα*⁹⁰, ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί την αποστολή ενός συμβουλευτικού λόγου προς τον βασιλιά της Σαλαμίνας της Κύπρου Νικοκλή προκειμένου να περιγράψει τον Μονάρχη-Πρότυπο και να περιγράψει τον σωστό τρόπο άσκησης της εξουσίας από αυτόν⁹¹.

Ένας μονάρχης για να μπορέσει να είναι κατάλληλος για να ασκήσει εξουσία οφείλει να λάβει την κατάλληλη μόρφωση. Ωστόσο οι περισσότεροι βασιλείς υστερούν σε αυτό, όπως εξηγεί ο Ισοκράτης: *«Για τους βασιλιάδες όμως δεν ισχύει τίποτα από όλα τούτα και ενώ εκείνοι θα έπρεπε να μορφώνονται περισσότερο από όλους τους άλλους, όταν αναλάβουν την αρχή π.αραμένουν χωρίς νουθεσίες. Αυτό γίνεται γιατί οι περισσότεροι άνθρωποι δεν τους πλησιάζουν, ενώ όσοι έρχονται σε επαφή μαζί τους, φροντίζουν μόνο να τους ευχαριστούν. Έτσι αν και αποκτούν πολύ μεγάλο πλούτο και ισχύ, δεν ξέρουν να τα χρησιμοποιήσουν σωστά»*⁹².

Αμέσως μετά ο ρήτορας-φιλόσοφος ορίζει το καθήκον του βασιλιά: *«Πιστεύω ότι όλοι παραδέχονται ότι καθήκον των βασιλιάδων είναι να απαλλάσσουν την πόλη τους από τη δυστυχία, όταν δυστυχεί, να διασφαλίζουν την ευτυχία της, όταν είναι ευτυχισμένη, και από μικρή να την κάνουν μεγάλη»*.

⁸⁹ Ισοκράτης, *Εισαγωγή στον Ευαγόρα* (Άπαντα-Τόμος 2), σελ. 243-244, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁹⁰ Dr. Eleni G. Alexandri, *Mirror of Princes. Isocrates' To Nicocles and Nicocles or The Cyprians*, *Twenty-First Biennial Conference of the International Society for the History of Rhetoric (ISHR) at Queen Mary, University of London, 26-29 July 2017*

⁹¹ Ισοκράτης, *Εισαγωγή στο Προς Νικοκλέα* (Άπαντα-Τόμος 2), σελ. 150, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁹² Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα* (Άπαντα-Τόμος 2), σελ. 159, παράγραφοι 4-5, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

Για να μπορέσει να πετύχει το στόχο αυτό ο βασιλιάς οφείλει να βελτιώνει συνεχώς τον εαυτό του και να επιλέγει με συγκεκριμένο κριτήριο τους ανθρώπους, οι οποίοι θα τον πλαισιώνουν: *« Να είσαι σίγουρος πως και η μόρφωση και η επιμέλεια μπορούν θαυμάσια να ευεργετήσουν τη φύση μας. Με αυτόν τον τρόπο να σκέφτεσαι και από τους ανθρώπους που βρίσκονται γύρω σου να συναναστρέφεις τους πιο σώφρονες. Από τους άλλους, να προσκαλείς στην αυλή σου όσους μπορείς και να θυμάσαι ότι δεν πρέπει να αγνοείς κανέναν από τους μεγάλους ποιητές και φιλοσόφους, αλλά να γίνεσαι των πρώτων ακροατής και των δεύτερων μαθητής⁹³».*

Σε όλη την έκταση του λόγου ο Ισοκράτης δίνει κατευθύνσεις και συμβουλές σχετικά με το σωστό τρόπο άσκησης της εξουσίας από τον βασιλιά ή ηγεμόνα. Χρήσιμο είναι να παρακολουθήσουμε τα κυριότερα σημεία της αφήγησης του ρήτορα-φιλοσόφου.

Ένα από τα κρισιμότερα σημεία είναι αυτό της νομοθεσίας και ο τρόπος με τον οποίο οφείλει ένας βασιλιάς να τη χειρίζεται: *«Να αναιρείς και να μετατρέπεις όσους νόμους και έθιμα παρουσιάζουν κενά, αλλά κυρίως να φροντίσεις να θεσπίσεις εσύ όσο το δυνατό καλύτερους νόμους, διαφορετικά να μιμείσαι τους σωστούς νόμους των άλλων λαών. Να ζητάς νόμους που γενικά είναι δίκαιοι, συμφέροντες και χωρίς αντιφάσεις, αλλά και νόμους ικανούς να μειώνουν στο ελάχιστο τις έριδες μεταξύ των πολιτών και να συντομεύουν όσο είναι δυνατό τους συμβιβασμούς μεταξύ τους»⁹⁴.* Στο σημείο αυτό παρατηρείται η βαθιά πεποίθηση του Ισοκράτη, ότι κάθε μορφής διακυβέρνηση ακόμα και η βασιλική οφείλει να διέπεται και να υπακούει στο νόμο. Η μοναρχία δε μπορεί να είναι απόλυτη, αλλά να γνωρίζει σαφή όρια. Τα όρια αυτά είναι η ενότητα του λαού και η ευημερία του.

Τη θεώρηση αυτή συμπληρώνει ένα καιρίο ακόμα σημείο: *«Να μεριμνείς για το λαό και να έχεις κατά νου ότι το καλύτερο από όλα είναι να είσαι ηγέτης του με τη συγκατάθεσή του⁹⁵».* Επομένως ο μονάρχης, όχι μόνο πρέπει να υπακούει στο νόμο, αλλά και να απολαμβάνει της λαϊκής νομιμοποίησης. Με τον τρόπο αυτό τόσο ο μονάρχης θα μπορεί να διοικεί με ευκολία και ο λαός θα είναι ικανοποιημένος από την ηγεσία του. Πάντα στη νομιμοποίηση και την εμπιστοσύνη στηρίζεται η Ευνομούμενη Πολιτεία κατά τον Ισοκράτη.

Η έννοια της Ευνομούμενης Πολιτείας συμπληρώνεται από τα εξής στοιχεία: *«Πρέπει να είναι φιλόανθρωποι και να αγαπούν τη πόλη τους γιατί κανένας δε μπορεί να εξουσιάσει σωστά ούτε άλογα, ούτε σκύλους, ούτε ανθρώπους, ούτε*

⁹³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 163, παράγραφοι 12-13

⁹⁴ Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα (Απαντα-Τόμος 2)*, σελ. 165, παράγραφοι 17-18, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

⁹⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 165, παράγραφος, 16

τίποτα άλλο, αν δε νιώθει χαρά για αυτά που πρέπει να φροντίζει», λίγο παρακάτω: «Γνώριζε ότι ανάμεσα στα ολιγαρχικά και στα άλλα καθεστώτα, περισσότερο χρόνο διαρκούν εκείνα των οποίων οι ηγέτες φροντίζουν καλύτερα το λαό τους. Θα γίνεις καλός ηγέτης αν δεν επιτρέπεις στο λαό να συμπεριφέρεται με προσβλητικό τρόπο, αλλά και δεν ανέχεσαι να τον προσβάλλει κανείς και αν προσέχεις, ώστε στα αξιώματα να ανέρχονται οι καλύτεροι και να μην αδικούνται καθόλου οι υπόλοιποι. Αυτά είναι τα πρώτα και τα πιο βασικά στοιχεία μιας ευνομούμενης πολιτείας⁹⁶».

Συνοπτικά τα βασικά στοιχεία της, κατά τον Ισοκράτη, Ευνομούμενης Πολιτείας, είναι:

- Μονάρχης με σταθερή λαϊκή νομιμοποίηση
- Εξουσία, η οποία θα στηρίζεται και θα περιορίζεται από το νόμο και το δίκαιο
- Νομοθεσία, η οποία θα ρυθμίζει σχετικά ισότιμα τις σχέσεις κράτους-πολιτών και πολιτών μεταξύ τους
- Συνεχής επικαιροποίηση και κατάργηση των παλαιών νόμων, των οποίων η ισχύ έχει παρέλθει
- Αγάπη και ενδιαφέρον προς την πόλη-κράτος
- Προστασία των πολιτών από προσβολές-κινδύνους και καταστολή των επιθετικών-αρπακτικών τους τάσεων
- Ανάληψη αξιωμάτων-θέσεων ευθύνης από τους άξιους-ικανούς

Έχοντας ορίσει την Ευνομούμενη Πολιτεία, ο Ισοκράτης προχωρά στη παροχή συμβουλών-κατευθύνσεων προς τον Νικοκλή (προς όλους τους ηγεμόνες στη πραγματικότητα), σχετικά με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και τον κατάλληλο τρόπο λήψης αποφάσεων από τον μονάρχη-ηγεμόνα.

Για τον τρόπο λήψης αποφάσεων: *« Όταν προκύπτουν ζητήματα που προκαλούν διχογνωμία ανάμεσα στους πολίτες, να παίρνεις αποφάσεις, όχι βασισμένες σε προσωπικές συμπάθειες, ούτε αντιφατικές μεταξύ τους. Να έχεις πάντα τις ίδιες ιδέες για τα ίδια ζητήματα, γιατί και σωστό είναι και συμφέρει, οι απόψεις των βασιλέων για ζητήματα δικαιοσύνης να μη μεταβάλλονται, όπως ακριβώς παραμένουν σταθεροί οι ορθά θεσπισμένοι νόμοι⁹⁷».*

Για τον τρόπο άσκησης διοίκησης: *« Να διοικείς την πόλη, όπως διοικείς το πατρικό σου σπίτι, να δείχνεις δηλαδή γενναιοδωρία και βασιλικούς τρόπους σε ό,τι αφορά στα δημόσια έργα και να είσαι αυστηρός στη διαχείριση του δημόσιου χρήματος, ώστε να έχεις καλή φήμη και να μπορείς να καλύπτεις τις δαπάνες. Να μην κάνεις*

⁹⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 165, παράγραφος 16

⁹⁷ Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα (Απαντα-Τόμος 2)*, σελ. 167, παράγραφοι 18-19, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

ποτέ επίδειξη μεγαλοπρέπειας, με πολυτέλειες που εξαφανίζονται αμέσως, αλλά με την ομορφιά των αποκτημάτων και τις ευεργεσίες των φίλων. Δαπανώντας χρήματα για τέτοιους σκοπούς, αποκτάς πράγματα που θα μείνουν σε σένα αλλά θα τα βρουν και οι διάδοχοί σου, που θα ωφεληθούν στο πολλαπλάσιο της αξίας των χρημάτων που δαπάνησες⁹⁸».

Για τη σχέση του μονάρχη με τους υπηκόους του: «Να δείχνεις ενδιαφέρον και για τον ιδιωτικό βίο των πολιτών και να θεωρείς ότι εκείνοι που δαπανούν ασυλλόγιστα, σπαταλούν τη δική σου περιουσία, ενώ εκείνοι που με την εργασία τους αποκτούν χρήματα, αυξάνουν συνάμα και τα δικά σου υπάρχοντα, αφού η περιουσία των πολιτών είναι και περιουσία αυτών που βασιλεύουν σωστά. Φρόντισε να διώξεις από τους πολίτες τους πολλούς φόβους και ούτε να θέλεις να ζουν μέσα στο φόβο, όσοι δε διαπράττουν καμία αδικία, γιατί εκείνο που κάνεις τους άλλους να νιώθουν για σένα, θα το νιώσεις με τη σειρά σου και εσύ⁹⁹».

Για την επιβολή της εξουσίας και την απονομή της δικαιοσύνης: «Να μην κάνεις τίποτα με θυμό, αλλά να δείχνεις ότι εξοργίζεσαι, όταν το επιβάλλουν οι συνθήκες. Να δείχνεις φοβερός στο ότι τίποτα από όσα συμβαίνουν δε μπορεί να διαφύγει της προσοχής σου, αλλά να επιδεικνύεις και πραότητα επιβάλλοντας ποινές ελαφρύτερες από τα σφάλματα στα οποία υποπίπτουν. Να θέλεις να επιβάλλεται η εξουσία σου, όχι με αυστηρότητα και με σκληρότατες τιμωρίες, αλλά με την ανωτερότητα του πνεύματός σου, έναντι των όλων των άλλων και με την αίσθηση που θα δημιουργείς στους πολίτες, ότι μεριμνείς για τη σωτηρία τους καλύτερα και από τους ίδιους¹⁰⁰».

Για τον χαρακτήρα του μονάρχη-ηγεμόνα: «Να διατηρείς την αυτοκυριαρχία σου, όπως ακριβώς θέλεις να κυριαρχείς και στους άλλους και να θεωρείς ότι τούτο ταιριάζει περισσότερο από όλα σε έναν βασιλιά, όχι μόνο να μην υποδουλώνεται σε καμία ηδονή, αλλά και να μπορεί να εξουσιάζει τις επιθυμίες του, περισσότερο απ' ό,τι τους υπηκόους του. Μην έχεις την αξίωση οι άλλοι να ζουν κοσμίως, ενώ οι βασιλιάδες άτακτα, αλλά να παραδειγματίζεις τους άλλους με τη δική σου σωφροσύνη, γνωρίζοντας ότι το ήθος της πόλης μοιάζει με το ήθος των κυβερνώντων. Το τέλειο θα ήταν βεβαίως να μπορούσε κανείς να βρει το ιδανικό μέτρο σε κάθε περίπτωση, αλλά επειδή αυτό γίνεται δύσκολα κατανοητό, να προτιμάς να έχεις λιγότερα και όχι περισσότερα από το φυσιολογικό. Γιατί η έννοια του σωστού μέτρου, βρίσκεται περισσότερο στην έλλειψη παρά στην υπερβολή. Να έχεις τρόπους ευγενικούς και σοβαρούς. Το ένα ταιριάζει στην άσκηση της βασιλικής εξουσίας, το άλλο στις συναναστροφές¹⁰¹».

⁹⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ.167, παράγραφος 19

⁹⁹ Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα* (Απαντα-Τόμος 2), σελ. 169, παράγραφος 23, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹⁰⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 169, παράγραφοι 23-24.

¹⁰¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 173-175, παράγραφοι, 29-31-33-34.

Για τον πόλεμο και τις συμμαχίες: «*Να είσαι ικανός για πόλεμο, γνωρίζοντας την επιστήμη των πολεμικών επιχειρήσεων και προετοιμασιών, αλλά να είσαι και ειρηνόφιλος, αποφεύγοντας να υπερτερείς σε κάτι με άδικο τρόπο. Να διατηρείς με τις πιο αδύναμες πόλεις τις σχέσεις που θα ήθελες να διατηρούν οι ισχυρότερες με τη δική σου. Να μην φιλονικείς για οτιδήποτε, αλλά για όσα αν υπερισχύσεις θα είναι συμφέροντα για σένα*¹⁰²».

Ο Ισοκράτης με αρκετή λεπτομέρεια περιγράφει τον ιδανικό ηγεμόνα σε όλο το φάσμα της δράσης του, από την ιδιωτική του ζωή μέχρι και τη διακυβέρνηση. Το συγκεκριμένο πρότυπο ηγεμόνα διακατέχεται από την έννοια του μέτρου, το οποίο ο βασιλιάς θα πρέπει να έχει, αλλά και την αγάπη, με την οποία οφείλει να αγκαλιάζει τη πόλη και τους υπηκόους του. Ιδιαίτερα στα οικονομικά και στρατιωτικά ζητήματα, ο ισοκρατικός ηγεμόνας οφείλει να βλέπει τη μεγάλη εικόνα και να σκέπτεται τις μελλοντικές γενιές. Οι επιλογές του πρέπει να του αποφέρουν μακροπρόθεσμα και όχι βραχυπρόθεσμα οφέλη. Αναφορικά με το χαρακτήρα, ο ιδανικός ηγεμόνας οφείλει να δαμάζει τα πάθη του, να μιλά μετρημένα και ο ίδιος να είναι μετριοπαθής. Οι πράξεις του στοχεύουν στην αγάπη του λαού και τη συνέχιση της νομιμοποίησης την οποία αυτός απολαμβάνει.

Ισοκράτης και Μακιαβέλι

Ο λόγος *Προς Νικοκλέα* του Ισοκράτη ως προς το περιεχόμενο μπορεί να συγκριθεί με ένα από τα κλασικά κείμενα των Διεθνών Σχέσεων και της Πολιτικής Επιστήμης. Πρόκειται φυσικά για τον *Ηγεμόνα*, του Ιταλού διπλωμάτη Νικολό Μακιαβέλι.

Η Ιταλία του 15^{ου}-16^{ου} αιώνα μοιάζει αρκετά με την Ελλάδα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η ιταλική επικράτεια της περιόδου εκείνης ήταν χωρισμένη στις εξής πόλεις-κράτη: α) Δουκάτο του Μιλάνου, β) Βασίλειο της Νεάπολης, γ) το Παπικό Κράτος, δ) η Αριστοκρατική Δημοκρατία της Βενετίας και ε) η Δημοκρατία της Φλωρεντίας. Τα κράτη αυτά βρίσκονταν σε μία συνεχή κατάσταση πολέμου μεταξύ τους. Το γεγονός αυτό τα καθιστούσε ευάλωτα και μετέβαλλε συνεχώς τα σύνορά τους. Ταυτόχρονα ο Πάπας, χρησιμοποιώντας τότε τη θρησκευτική του ιδιότητα και τότε τη δύναμη των όπλων, λειτουργούσε ως επιδιαιτητής των ιταλικών κρατών, με απότερο σκοπό την αύξηση, τόσο σε επίπεδο γεωγραφίας, όσο και σε επίπεδο ισχύος, του Παπικού κράτους. Άλλο ένα στοιχείο, το οποίο είναι κοινό, είναι αυτό της παρέμβασης ξένων δυνάμεων στα ιταλικά πράγματα. Η Γαλλία και η Ισπανία παρεμβαίνουν συνεχώς είτε στρατιωτικά, είτε οικονομικά, είτε διπλωματικά στους ιταλικούς πολέμους¹⁰³. Πολλές φορές μάλιστα καλούνται από τα αντιμαχόμενα μέρη, έτσι ώστε η

¹⁰² Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα* (Άπαντα-Τόμος 2), σελ. 169-171, παράγραφοι 24-25, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹⁰³ Γ.Ε. Σκουλάς, *Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία-Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεωτερικότητας*, σελ. 164-165, Εκδόσεις Gutenberg, 2011

πλάστιγγα να γύρει υπέρ του ενός ή του άλλου. Ο ρόλος της Γαλλίας και της Ισπανίας στα ιταλικά πράγματα προσομοιάζει το ρόλο των Περσών στα ελληνικά πράγματα.

Ο Μακιαβέλι παρατηρώντας την κατάσταση αυτή, αποφασίζει να γράψει το δημοφιλέστερο πόνημά του, τον *Ηγεμόνα*, προσδοκώντας να πετύχει δύο στόχους: πρώτον μέσω του έργου του να αφυπνίσει τις ελίτ των ιταλικών κρατών, να καταδείξει τις αδυναμίες του συστήματος της εποχής και να τις ωθήσει προς μία διαδικασία ενοποίησης και δεύτερον να αναδειχθεί ως κορυφαίος διπλωμάτης της εποχής του και να τραβήξει την προσοχή των ισχυρών των Ιταλικών κρατών. Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονείται πως μετά την πτώση των Μεδίκων της Φλωρεντίας ο Μακιαβέλι έπεσε σε δυσμένεια και απολύθηκε από τη θέση του Υπουργού των Εξωτερικών¹⁰⁴.

Η στόχευση αυτή του Μακιαβέλι μοιάζει με τη στόχευση του Ισοκράτη στον *Προς Νικοκλέα* λόγο του. Τόσο ο Ιταλός διπλωμάτης, όσο και ο Έλληνας ρήτορας-φιλόσοφος, χρησιμοποιούν την παροχή συμβουλών προς ένα νεαρό ηγεμόνα (ο Μακιαβέλι προς τον Λορέντσο των Μεδίκων-ο Ισοκράτης προς τον Νικοκλή της Σαλαμίνας), με σκοπό να στήσουν το περίγραμμα του ιδανικού ηγεμόνα. Μέσω της διαδικασίας αυτής στοχεύουν στην εκκίνηση διαδικασιών ενοποίησης (των ιταλικών κρατών ο Μακιαβέλι-των ελληνικών πόλεων-κρατών ο Ισοκράτης) και φυσικά στην οικοδόμηση μίας εικόνας πολιτικού συμβούλου-καθοδηγητή για το πρόσωπό τους.

Θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί πως τόσο ο Έλληνας ρήτορα-φιλόσοφος, όσο και ο Ιταλός διπλωμάτης, εντάσσονται στην κατηγορία των Επαναστατικών θεωρητικών της Διεθνούς Θεωρίας, καθώς επιδιώκουν να εξομοιώσουν τις διεθνείς σχέσεις της εποχής τους (ο Ισοκράτης το σύστημα των Ελληνικών πόλεων-κρατών και ο Μακιαβέλι το σύστημα των κατακερματισμένων ιταλικών κρατών), σε μία κατάσταση εσωτερικής πολιτικής (μία *civitas maxima*). Η εξομοίωση αυτή επιδιώκεται και στον Ισοκράτη και στον Μακιαβέλι, μέσω της δογματικής ομοιομορφίας, της δογματικής και δομικής δηλαδή, συμμορφίας και ιδεολογικής ομοιογένειας μεταξύ των κρατών. Το ρόλο αυτό επιτελεί ο ηγεμόνας, ο οποίος θα ενώσει τα επιμέρους στοιχεία σε ένα ενιαίο σύνολο και με τον τρόπο αυτό θα τερματίσει τον πόλεμο και τον ιμπεριαλισμό¹⁰⁵.

Ένα τελευταίο σημείο ταύτισης μεταξύ των δύο στοχαστών, είναι ο παρόμοιος ρόλος που αποδίδουν στις ξένες δυνάμεις. Έχει παρατηρηθεί παραπάνω, πως ο Ισοκράτης μέμφεται έντονα τους Πέρσες ότι επιβουλεύονται τους Έλληνες, αλλά και τις ελληνικές πόλεις-κράτη ότι χρησιμοποιούν το Μεγάλο Βασιλιά ως επιδιαιτητή

¹⁰⁴ Γ.Ε. Σκουλάς, *Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία-Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεωτερικότητας*, σελ. 165-166, Εκδόσεις Gutenberg, 2011

¹⁰⁵ Martin Wight, *Διεθνής Θεωρία, Τα Τρία Ρεύματα Σκέψης*, σελ.51-52, Εκδόσεις Ποιότητα, 1998

των διαφορών τους. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Μακιαβέλι. Ο Ιταλός διπλωμάτης παρατηρούσε πως την αστάθεια και το εχθρικό κλίμα μεταξύ των ιταλικών κρατών ενίσχυαν η Ισπανία, η Γαλλία και η Γερμανία είτε συμμετέχοντας ευθέως στις συγκρούσεις, είτε λειτουργώντας ως μεσολαβητές, εμπλέκονταν συνεχώς στις ιταλικές υποθέσεις και ενίσχυαν την αστάθεια για να εξυπηρετήσουν τα δικά τους επιμέρους συμφέροντα¹⁰⁶.

Επομένως από τα παραπάνω μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα, πως πρώτος ο Ισοκράτης και αργότερα ο Μακιαβέλι, είχαν εντοπίσει και αναδείξει το ρόλο του *υπερπόντιου εξισορροπητή (offshore balancer)*. Ο John Mearsheimer ορίζει τον *υπερπόντιο εξισορροπητή: ως το κράτος εκείνο, το οποίο βρίσκεται μακριά από το υπόλοιπο σύστημα, διαθέτει επαρκή ισχύ, ώστε να διεκδικήσει την ηγεμονία του συστήματος και το οποίο αν μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων μίας περιφέρειας εμφανιστεί ένας δυνητικός ηγεμόνας, παρεμβαίνει προκειμένου να αντιμετωπίσει το απειλητικό κράτος. Σε περίπτωση που τα υπόλοιπα κράτη του συστήματος αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον δυνητικό ηγεμόνα, αυτό παραμένει απλώς θεατής*¹⁰⁷. Ρόλο υπερπόντιου εξισορροπητή έχουν επίσης επιτελέσει κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα, η Μεγάλη Βρετανία και οι Η.Π.Α. Εναλλακτικά ο υπερπόντιος εξισορροπητής ονομάζεται κράτος-εκκρεμές.

Το κράτος εκκρεμές έχει τρία ειδικά χαρακτηριστικά: α) αμεροληψία έναντι των κρατών-μελών του συστήματος, β) μεγάλη ισχύ ικανή να αποτρέψει με τρόπο αποτελεσματικό τον συσχετισμό δυνάμεων εντός του συστήματος και γ) ασκεί έλεγχο επί της περιφέρειας¹⁰⁸.

Παρά το παρόμοιο ιστορικό υπόβαθρο και την κοινή στόχευση η άποψη του Μακιαβέλι για τον ιδανικό ηγεμόνα απέχει αρκετά από αυτή του Ισοκράτη. Διαβιώνοντας σε ένα έντονα συγκρουσιακό κλίμα, με τα ιταλικά κράτη να βρίσκονται σε μία συνεχή κατάσταση πολέμου μεταξύ τους και με τη δική του προσωπική κατάπτωση ο Μακιαβέλι βλέπει τους ανθρώπους ως ζηλόφθονες, φθονερούς, ιδιοτελείς, που προσπαθούν συνεχώς να εξαπατήσουν τους άλλους και τελικά εξαπατώνται οι ίδιοι. Ο Ιταλός διανοητής στο σημείο αυτό φαίνεται να συμφωνεί με κλασικούς ρεαλιστές όπως ο Niebuhr και ο Morgenthau, ότι ο άνθρωπος από τη φύση του, πνεύμα και σώμα είναι ελαττωματικός¹⁰⁹. Επομένως ο ηγεμόνας του Μακιαβέλι δεν είναι ο σωστά μορφωμένος και καλλιεργημένος

¹⁰⁶ Γ.Ε. Σκουλάς, *Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία-Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεοτερικότητας*, σελ. 168, Εκδόσεις Gutenberg, 2011.

¹⁰⁷ John J. Mearsheimer, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, σελ. 103, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

¹⁰⁸ Γ. Σπυρόπουλος, *Διεθνείς Σχέσεις-Ρεαλιστική Προσέγγιση-Θεωρία και πράξη*, σελ. 231, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

¹⁰⁹ Kenneth Waltz, *Ο Άνθρωπος, το Κράτος και ο Πόλεμος*, σελ.46, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

ηγεμόνας του Ισοκράτη, αλλά αυτός που μπορεί να χρησιμοποιήσει το κακό προς όφελος του κοινού αγαθού.

Ο Ηγεμόνας του Μακιαβέλι δεν απολαμβάνει λαϊκή νομιμοποίηση όπως ο αντίστοιχος του Ισοκράτη. Ο μακιαβελικός ηγεμόνας είτε κληρονομεί είτε κατακτά την εξουσία οφείλει να τη διατηρήσει δημιουργώντας ένα ισχυρό κέντρο εξουσίας. Πώς διατηρείται λοιπόν η εξουσία; Ο Ιταλός διπλωμάτης αναλύει: «Όταν αποκτάς την εξουσία από κληρονομιά τα πράγματα είναι ευκολότερα για σένα. Υπό δύο όμως προϋποθέσεις: πρώτον Ότι θα κρατήσεις τα μέσα επιβολής των προκατόχων σου και δεύτερον ότι θα τα προσαρμόσεις στις νέες περιστάσεις». Παρακάτω συμπληρώνει για την περίπτωση που η εξουσία κατακτηθεί και δεν κληρονομηθεί: «Ως νέος Ηγεμόνας ακόμα κι αν έχεις το λαό με το μέρος σου θα μπορέσεις να κυβερνήσεις άνετα μόνο κάτω από δύο προϋποθέσεις: πρώτον αν με το που αναλάβεις την εξουσία, αφανίσεις τον προκάτοχό σου και όλους όσους τον περιέβαλαν αμέσως και δεύτερον αν κρατήσεις ανέπαφα όλα τα μέσα με τα οποία ο προκάτοχός σου επέβαλε την εξουσία του¹¹⁰».

Επομένως για να μπορέσει ο ηγεμόνας να οικοδομήσει αυτό το ισχυρό κέντρο εξουσίας πρέπει διατηρήσει τις επιτυχημένες μεθόδους επιβολής της εξουσίας και να εξοντώσει τις όποιες προσπάθειες των προκατόχων του (εφόσον η εξουσία δεν κληρονομηθεί) για να τον ανατρέψουν. Αυτά έχουν νόημα στη περίπτωση που ο λαός είναι με το μέρος του ηγεμόνα. Τι συμβαίνει όμως στη περίπτωση που δεν είναι;

Ο Μακιαβέλι εξηγεί: «Ο νέος Ηγεμόνας στην περίπτωση που δεν έχει το λαό με το μέρος του, τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα. Για να κυβερνήσει χρειάζεται μεγάλη τύχη και επιδεξιότητα. Και κυρίως να παρακολουθεί τους υφισταμένους άγρυπνα προκειμένου να αντιλαμβάνεται τις ανταρσίες τους τη στιγμή της γέννησής τους και να τις καταπνίγει αμέσως πριν προλάβουν να φουντώσουν. Μη διστάζεις, στους υφισταμένους σου αρέσει να σε βλέπουν να παρακολουθείς τις κινήσεις τους. Έτσι όσο είναι πειθαρχικοί, σε αγαπούν περισσότερο και αν δεν έχουν διάθεση να υπακούσουν, σε φοβούνται¹¹¹».

Ήδη από τις πρώτες παραινέσεις παρατηρείται πως ο ηγεμόνας του Μακιαβέλι, όχι μόνο δεν επιζητά τη λαϊκή νομιμοποίηση, αλλά ακόμα και στην περίπτωση που ο λαός του τον αγαπά, χρησιμοποιεί το φόβο και τη βία, προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία του. Παρόμοια άποψη διατυπώνει και για τη νομοθετική εξουσία και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει ο ηγεμόνας να τη χρησιμοποιεί.

Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Πιο δύσκολο και πιο επικίνδυνο πράγμα δεν υπάρχει από το να αλλάξεις τους θεσμούς της εξουσίας, που μόλις απέκτησες. Με το που θα

¹¹⁰ Νικολό Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, σελ. 10-11, Εκδόσεις Περίπλους, 2003.

¹¹¹ Νικολό Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, σελ. 11, Εκδόσεις Περίπλους, 2003.

πας να αλλάξεις τους θεσμούς, θα κάνεις εχθρούς σου τους πάντες. Όχι μόνο εκείνους που τους συμφέρουν οι παλιοί θεσμοί, αλλά και εκείνους που θα ωφεληθούν από τους νέους, αφού δεν πρόκειται να σε στηρίξουν, παρά μόνο όταν βεβαιωθούν ότι οι νέοι θεσμοί επικράτησαν. Στην καλύτερη περίπτωση οι πρώτοι θα σε πολεμάνε με λύσσα και οι δεύτεροι θα σε υποστηρίζουν χλιαρά»¹¹².

Μέσα σε αυτή την κατάσταση πώς ο μακιαβελικός ηγεμόνας μπορεί να αλλάξει νόμους και θεσμούς; Οι τρόποι είναι δύο: «Μπορείς να αλλάξεις τους θεσμούς με την πειθώ ή με τη βία. Η ιστορία δείχνει πως όσοι εφάρμοσαν τον πρώτο τρόπο και κακό τέλος είχαν και τους θεσμούς δεν άλλαξαν, ενώ όσοι χρησιμοποίησαν το δεύτερο και δεν κινδύνευσαν και είχαν αποτέλεσμα¹¹³».

Στο σημείο αυτό εμφανίζεται άλλη μία καίρια διαφορά μεταξύ των δύο τύπων ηγεμόνα. Για τον Ισοκράτη ο ιδανικός ηγεμόνας αλλάζει και επικαιροποιεί τους νόμους, διότι έτσι θα βελτιώσει τόσο την απονομή της δικαιοσύνης, όσο και την ποιότητα ζωής των πολιτών. Αντίθετα ο ιδανικός ηγεμόνας του Μακιαβέλι, δε μπορεί να κάνει αλλαγές, διότι θα βρεθεί μπροστά σε θυελλώδεις αντιδράσεις και νομοτελειακά θα προχωρήσει σε χρήση βίας εναντίον των υπηκόων του.

Ο Ιταλός διπλωμάτης εξηγεί το λόγο που θα οδηγήσει τον ηγεμόνα σε αυτή τη συμπεριφορά: « Οι λαοί δεν έχουν σταθερά ιδανικά. Πιο εύκολα πείθονται από έναν δημαγωγό παρά κρατάνε σταθερά τα πιστεύω τους. Μόλις ο λαός αρχίζει να χάνει τη πίστη του σε σένα να του τη διατηρήσεις με τη βία. Αλλιώς όταν ο λαός αρχίσει να μη σε πιστεύει πια, κινδυνεύεις να πέσεις και να τσακιστείς στους ίδιους τους θεσμούς που ο ίδιος θεσμοθέτησες¹¹⁴».

Ολοκληρώνοντας το συλλογισμό του ο Μακιαβέλι προβαίνει στο διαχωρισμό της καλής από την κακή χρήση βίας: « Η κακή χρήση βίας γίνεται, είτε από δειλία του ηγεμόνα, είτε από ανικανότητα να διοικήσει. Η καλή χρήση της βίας τις περισσότερες φορές αποδίδει για όλους, ενώ η κακή οδηγεί στο να χάσει ο ηγεμόνας την εξουσία». Αναπτύσσοντας τη σκέψη του σημειώνει: «Όταν ο ηγεμόνας κάνει τις ωμότητες στην αρχή και όλες μαζί, στη συνέχεια οι πράξεις του φαίνονται σαν ευεργεσίες και σταδιακά δημιουργείται κλίμα ασφάλειας στους εξουσιαζόμενους. Στην αντίθετη περίπτωση κρατά συνέχεια στο χέρι το μαχαίρι και δε μπορεί να στηριχθεί στους εξουσιαζόμενους, επειδή από φόβο δεν μπορούν και εκείνοι να τον εμπιστευτούν. Οι ωμότητες πρέπει να γίνονται όλες μαζί, ώστε η γεύση τους να διαρκεί λιγότερο, ενώ οι ευεργεσίες πρέπει να γίνονται σταδιακά, ώστε η γεύση τους να διαρκεί περισσότερο¹¹⁵».

¹¹² Βλ. στο ίδιο, σελ. 15, Εκδόσεις Περίπλους, 2003.

¹¹³ Βλ. όπως υποσημείωση 108.

¹¹⁴ Νικολό Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, σελ. 15-16, Εκδόσεις Περίπλους, 2003.

¹¹⁵ Βλ. στο ίδιο σελ.16-17, Εκδόσεις Περίπλους, 2003.

Ο μακιαβελικός ηγεμόνας χρησιμοποιεί με τους υπηκόους του την τακτική «μαστίγιο και καρότο». Επιθυμεί να έχει την υποστήριξή τους μέσω των ευεργεσιών, αλλά ακόμα και στη περίπτωση που ο λαός δεν του παρέχει εμπιστοσύνη, ο ηγεμόνας οφείλει χρησιμοποιώντας τη βία να διατηρήσει την τάξη. Άλλωστε κατά τον Μακιαβέλι η σχέση ηγεμόνα-λαού, είναι μία συγκρουσιακή σχέση, διότι: «Ο λαός λαχταράει να μην κυβερνάται και να μην καταπιέζεται από τους ισχυρούς, ενώ οι ισχυροί λαχταράν να κυβερνούν και να καταπιέζουν το λαό¹¹⁶».

Όπως παρατηρείται από τα παραπάνω ο ηγεμόνας του Ισοκράτη, με τον ηγεμόνα του Μακιαβέλι, παρότι προορίζονται να εκπληρώσουν παρόμοιους σκοπούς, αναμένεται να διοικήσουν με τελείς διαφορετικό τρόπο. Ενώ ο Ισοκράτης παρουσιάζει ένα ηγεμόνα κοντά στο λαό, για τον οποίο βασική προϋπόθεση είναι η λαϊκή υποστήριξη και έγκριση και που η βία απουσιάζει, ο Μακιαβέλι στέκεται ακριβώς απέναντι. Ο δικός του ηγεμόνας θα κυβερνήσει κάτω από οποιαδήποτε συνθήκη είτε με το λαό στο πλευρό του είτε εναντίον του.

Η διαφορά οπτικής μεταξύ των δύο στοχαστών βρίσκεται στη διαφορετική άποψη που έχουν περί της ανθρώπινης φύσης. Για τον Αθηναίο ρήτορα-φιλόσοφο ισχύει η σωκρατική άποψη. Κανείς δεν είναι καλός ή κακός εκ φύσεως, αλλά ανάλογα με τη μόρφωση και την παιδεία που θα λάβει κατατάσσεται σε μία από τις δύο κατηγορίες. Τη πεποίθησή του αυτή σημειώνει στο λόγο του *Προς Νικοκλέα: Γιατί οι παράγοντες που συμβάλλουν στη μόρφωση των απλών πολιτών είναι πολλοί. Πρώτα-πρώτα, το ότι δεν ζουν μέσα στις απολαύσεις αλλά είναι αναγκασμένοι καθημερινά να φροντίζουν για το βιοπορισμό τους. Έπειτα είναι οι νόμοι με βάση τους οποίους ζει ο κάθε πολίτης, ενώ μπορούμε ακόμα να αναφέρουμε την ελευθερία του λόγου και τη δυνατότητα που έχουν οι φίλοι να ασκούν ελεύθερα κριτική ο ένας στον άλλον, αλλά και οι εχθροί να επιτίθενται ο ένας εναντίον του άλλου για τα λάθη στα οποία υποπίπτουν αμοιβαίως¹¹⁷».*

Αντίθετα για τον Ιταλό στοχαστή όπως σημειώθηκε, ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ανικανοποίητοι, φθονεροί, ανεπαρκείς και φιλόδοξοι. Ο λαός μισεί την οποιαδήποτε μορφή ηγεσίας, διότι τον καταπιέζει και το περιορίζει. Στόχος του είναι να την ανατρέψει και να την αντικαταστήσει με μία ηπιότερη. Για το λόγο αυτό η βία και η σωστή χρήση της ή κατά τον Μακιαβέλι *καλή βία*, είναι ο στενότερος συνεργάτης και ο πιο πιστός σύμμαχος του ιδανικού ηγεμόνα. Ακριβώς σε αυτή τη πεποίθηση του Μακιαβέλι βρίσκεται και η ρίζα του *κλασικού ρεαλισμού ή του ρεαλισμού της ανθρώπινης φύσης*.

¹¹⁶ Βλ. στο ίδιο σελ. 18, Εκδόσεις Περίπλου, 2003.

¹¹⁷ Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα (Άπαντα-Τόμος 2)*, Παράγραφοι 2-3, σελ. 157, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

Σύμφωνα με την πρώτη αρχή της θεώρησης αυτής, έτσι όπως εκφράστηκε από τον Hans Morgenthau, η πολιτική όπως και η κοινωνία διέπεται από αντικειμενικούς νόμους, που έχουν τις ρίζες τους στην ανθρώπινη φύση, η οποία είναι αμετάβλητη. Κατά συνέπεια είναι δυνατή η ανάπτυξη μίας ορθολογικής θεωρίας της πολιτικής, που θα βασίζεται στην πραγματικότητα των αντικειμενικών νόμων της ανθρώπινης φύσης¹¹⁸. Αυτή η θεωρία, η οποία εκκινεί από τον Θουκυδίδη, εκφράστηκε με κυνικό τρόπο από τον Μακιαβέλι, για να αναδειχθεί τον 20^ο αιώνα από θεωρητικούς όπως ο Morgenthau.

Αντιπαραβάλλοντας τα δύο κείμενα (*Προς Νικοκλέα και Ηγεμόνα*), μπορούν να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα και να ανοίξουν νέοι θεωρητικοί δρόμοι. Ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλι βέβαια, είναι πολυδιαβασμένος. Το ίδιο όμως δε συνέβη με τον *Προς Νικοκλέα* του Ισοκράτη. Όπως και στο κείμενο του Μακιαβέλι, η παρακμή και η αποσύνθεση κυριαρχούν. Οι λαοί είναι αποπροσανατολισμένοι και το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις προκλήσεις. Πώς ένας ηγεμόνας πρέπει να συμπεριφερθεί και να διοικήσει προκειμένου να σώσει το κράτος και το λαό του από την καταστροφή; Αυτό είναι το κεντρικό ερώτημα, το οποίο απαντά ο Ισοκράτης. Ένα εξάισιο κείμενο πολιτικής θεωρίας, το οποίο χρήζει περισσότερης έρευνας και προσοχής.

Πολίτες και Ηγεμόνας

Στον *Προς Νικοκλέα* λόγο του (όπως αναλύθηκε παραπάνω), ο Ισοκράτης περιγράφει το πρότυπο του ιδανικού ηγεμόνα και σκιαγραφεί το χαρακτήρα του. Ωστόσο γνώριζε πολύ καλά πως η κατάλληλη ηγεσία είναι μόνο το ένα μέρος στη ζυγαριά του κράτους.

Το άλλο είναι οι πολίτες ή υπήκοοι και η συμπεριφορά τους απέναντι στο κράτος και τον ηγεμόνα. Ας μη λησμονηθεί άλλωστε ότι στην, κατά τον Ισοκράτη, Ευνομούμενη Πολιτεία, για να μπορέσει ο ηγεμόνας να κυβερνήσει αποτελεσματικά οφείλει πρώτα να έχει τη λαϊκή νομιμοποίηση και να τη διατηρεί καθ'όλη τη διάρκεια της εξουσίας του. Για το λόγο αυτό συμπληρωματικά του *Προς Νικοκλέα* λόγου, γράφει και τον λόγο *Νικοκλής ή Κύπριοι*, όπου περιγράφει την πρέπουσα συμπεριφορά των πολιτών/υπηκόων έναντι του κράτους και του ηγεμόνα. Ο λόγος ανήκει στο είδος του *φανταστικού λόγου* και γράφτηκε με τη μορφή εκφώνησης του από τον Νικοκλή προς τους υπηκόους του. Ο Νικοκλής (υποτίθεται) δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές στους πολίτες/υπηκόους του.

Πρώτο μέλημα του πολίτη-υπηκόου είναι να ακολουθεί πιστά τις εντολές του ηγεμόνα και να μη παραμελεί τα καθήκοντα που καλείται να εκτελέσει: «Ο καθένας

¹¹⁸ Γ. Σπυρόπουλος, *Διεθνείς Σχέσεις-Ρεαλιστική Προσέγγιση-Θεωρία και Πράξη*, σελ. 29, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011

σας πρέπει να εκτελέσει με επιμέλεια και δικαιοσύνη αυτά που θα του ανατεθούν. Σε όποιο βαθμό παραμελήσετε εσείς τα καθήκοντά σας, σε αντίστοιχο βαθμό θα παραμεληθούν και τα δημόσια πράγματα. Μην παραλείπετε τίποτα, μην παραμελείτε καμία από τις διαταγές που λαμβάνετε, με το πρόσχημα ότι πρόκειται για ασήμαντες λεπτομέρειες, αλλά να τις εκτελείτε με τέτοιο τρόπο, σαν να εξαρτάται η καλή ή κακή έκβαση του συνόλου από το κάθε τμήμα»¹¹⁹. Το σημείο αυτό είναι σημαντικό. Ο πολίτης-υπήκοος δεν είναι, κατά την αντίληψη του Ισοκράτη, ένα άβουλο ον, το οποίο απλά εκτελεί τις εντολές του ηγεμόνα. Αντίθετα είναι το σημαντικότερο κύτταρο της κοινωνίας και κατ'επέκταση του κράτους. Η σωστή συμπεριφορά του πολίτη οδηγεί, τόσο τον ίδιο όσο και το σύνολο στην ευημερία. Σε διαφορετική περίπτωση τόσο η μονάδα, όσο και ολόκληρο το κράτος οδηγούνται στην κατάρρευση.

Για το λόγο αυτό ο πολίτης-υπήκοος οφείλει να είναι μετρημένος στη συμπεριφορά του, όπως ακριβώς ο ηγεμόνας του: «Μη δείχνετε μεγαλύτερο ζήλο να πλουτίσετε, αλλά να αποκτήσετε τη φήμη έντιμων ανθρώπων, γνωρίζοντας ότι τόσο ανάμεσα στους Έλληνες, όσο και ανάμεσα στους βαρβάρους, εκείνοι που είναι φημισμένοι για τις αρετές τους, διαθέτουν και τα μεγαλύτερα αγαθά. Τα παρά το δίκαιο κέρδη να μη τα θεωρείτε πλούτο, αλλά αιτία κινδύνου. Μη νομίζετε ότι κερδίζετε όταν εισπράττετε και ζημιώνετε όταν ξοδεύετε. Τίποτα από τούτα δεν έχει σταθερά την ίδια δύναμη, αλλά τούτο ωφελεί όποιον το κάνει, αυτό δηλαδή που γίνεται στη κατάλληλη στιγμή και με τρόπο ενάρετο»¹²⁰.

Εκτός των ιδιωτικών τους υποθέσεων, οι πολίτες οφείλουν με κάθε τρόπο να προστατεύουν το πολίτευμα και τους νόμους του κράτους: «Να ελέγχετε τις πράξεις και να θεωρείτε κακές εκείνες που θέλετε να μου κρύψετε, όταν τις κάνετε, και χρηστές εκείνες που θα σας αποφέρουν μεγαλύτερη εκτίμηση εκ μέρους μου όταν τις πληροφορηθώ. Μη σιωπήσετε όταν βλέπετε ανθρώπους να έχουν κακές προθέσεις για την εξουσία μου, αλλά να τους υποδεικνύετε και να ξέρετε πως εκείνοι που κρύβουν τους ενόχους, αξίζουν την ίδια τιμωρία με αυτούς. Μη θεωρείτε ευτυχείς, εκείνους που δεν αποκαλύπτονται όταν κάνουν μια κακή πράξη, αλλά εκείνους που καθόλου δεν αδικούν» και παρακάτω: «Να έχετε λιγότερη εμπιστοσύνη στην ηπιότητά μου, από ότι στη δική σας αρετή. Να ξέρετε πως η δική μου ασφάλεια είναι σιγουριά δική σας. Αν οι υποθέσεις μου πηγαίνουν καλά, το ίδιο θα συμβεί και με τις δικές σας. Να υπακούτε στην εξουσία μου, να είστε πιστοί στις συνήθειές σας, να σέβεστε τους νόμους που θεσπίζει ο βασιλιάς και να είστε

¹¹⁹ Ισοκράτης, *Νικοκλής ή Κύπριοι* (Άπαντα-Τόμος 2), σελ. 229, παράγραφοι 48-49, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹²⁰ Ισοκράτης, *Νικοκλής ή Κύπριοι* (Άπαντα-Τόμος 2), σελ. 229, παράγραφοι 50-51, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

μεγαλόπρεποι στην εκτέλεση των λειτουργιών, που γίνονται στην πόλη και σε όλα όσα σας διατάζω¹²¹».

Στους δύο αυτούς λόγους ο Ισοκράτης δίνει το γενικό περίγραμμα αυτού που όρισε ως Ευνομούμενη Πολιτεία. Στη συγκεκριμένη μορφή πολιτείας οι σχέσεις μεταξύ ηγεμόνα-πολιτών/υπηκόων είναι κατά το δυνατό σχέσεις υπακοής και συνεργασίας. Από τη μία πλευρά ο ηγεμόνας δεν μπορεί να κυβερνήσει αποτελεσματικά το κράτος, εάν ο λαός δεν είναι το μέρος του ή αν έστω δεν τον ανέχεται. Από την άλλη μεριά οι πολίτες/υπήκοοι δεν μπορούν να διαβιούν σε μία κοινωνία όπου κυριαρχεί η ανομία και η αναρχία. Για τους λόγους αυτούς, κατά τον Ισοκράτη, ηγεσία και λαός προχωρούν χέρι-χέρι, βοηθώντας ο ένας τον άλλο, έτσι ώστε να επιτευχθεί αρχικά η επιβίωση και αργότερη η ευημερία του συνόλου.

Η αντίληψη αυτή του Ισοκράτη έρχεται σε αντίθεση με την μακιαβελική άποψη περί ηγεμονίας και περί του ρόλου του πολίτη μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Το στοιχείο, ωστόσο το οποίο κάνει εντύπωση είναι γιατί ένας στοχαστής με παραδοσιακά δημοκρατικές αντιλήψεις και με μεγάλη αγάπη για την Αθήνα, αναλύει με τόση επιμέλεια τον ιδανικό ηγεμόνα και τον ιδανικό πολίτη μέσα σε ένα μοναρχικό καθεστώς.

Η απάντηση μπορεί να δοθεί σε δύο σκέλη, Το πρώτο σκέλος έχει να κάνει με το γεγονός ότι ο Ισοκράτης όντως απηύθυνε τους λόγους προς το νεαρό βασιλιά της Σαλαμίνας της Κύπρου, προσδοκώντας να γίνει ο πολιτικός του μέντορας. Το δεύτερο σκέλος έχει να κάνει με τη συνειδητοποίηση από τον Αθηναίο ρήτορα-φιλόσοφο πως ο ηγεμόνας των Ελλήνων θα ήταν ένα και μόνο πρόσωπο, ένας ισχυρός βασιλιάς. Έτσι όφειλε να παραμερίσει τις προσωπικές του απόψεις, συμπάθειες ή αντιπάθειες και να προετοιμάσει την Αθηναϊκή κοινή γνώμη να υποδεχτεί το νέο ηγεμόνα, όποιος και αν ήταν αυτός. Ένα τελευταίο στοιχείο έχει να κάνει με την πανελλήνια απήχηση των ιδεών του. Ο Ισοκράτης γνώριζε καλά πως η φήμη του ως δασκάλου ρητορικής και πολιτικού στοχαστή ξεπερνούσε τα στενά αθηναϊκά σύνορα και απλώνονταν σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και στις αποικίες. Επομένως μέσω ιδιαίτερα του *Προς Νικοκλέα* λόγου, ήλπιζε να επηρεάσει τους ισχυρούς Έλληνες βασιλείς, έτσι ώστε να ασκήσουν την εξουσία τους με τον πλέον συνετό και αποδοτικό τρόπο για όλους τους Έλληνες. Ιστορικά πάντως, είναι γνωστό πως στη περίπτωση του Νικοκλή απέτυχε, καθώς ο Κύπριος βασιλιάς, όχι μόνο αγνόησε τις συμβουλές του, αλλά αποδείχθηκε δεσποτικός, αλαζόνας και ακολούθησε μία έντονα φιλοπερσική πολιτική, η οποία οδήγησε και στην ανατροπή του.

Σε αυτό το τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι απόψεις του Ισοκράτη περί της ηγεμονίας. Συγκεκριμένα αναλύεται ο ιδανικός, κατά τον ρήτορα, ηγεμόνας, ο

¹²¹ Βλ. όπως υποσημείωση 117, σελ.233, παράγραφοι 56-57, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

τρόπος με τον οποίο οφείλει να διοικεί, τα προσόντα που οφείλει να διαθέτει και το είδος των σχέσεων που οφείλει να αναπτύσσει με τους υπηκόους του. Επιπρόσθετα ο Ισοκράτης ορίζει και τον τρόπο συμπεριφοράς των υπηκόων απέναντι στον ηγεμόνα. Τέλος αντιπαρατίθενται οι απόψεις του Ισοκράτη με τις αντίστοιχες του Μακιαβέλι στον *Ηγεμόνα*.

Κεφάλαιο 4: Οι Τρεις «Εικόνες» των Διεθνών Σχέσεων στον Ισοκράτη

Η ανθρώπινη φύση

Η έννοια των «τριών εικόνων» των Διεθνών Σχέσεων, εισήχθη για πρώτη φορά από τον Kenneth Waltz στο βιβλίο του: *Ο Άνθρωπος, το Κράτος και ο Πόλεμος*. Στο συγκεκριμένο έργο ο κορυφαίος Αμερικανός διεθνολόγος επιχειρεί να ανιχνεύσει τα κυριότερα αίτια του πολέμου. Έτσι προχωρά στη δημιουργία των τριών «εικόνων», ανθρώπινη φύση, εσωτερική δομή των κρατών και διεθνές σύστημα, προκειμένου να εξάγει τα συμπεράσματά του.

Σύμφωνα με την πρώτη εικόνα των διεθνών σχέσεων, το πεδίο, όπου εντοπίζονται τα σημαντικά αίτια του πολέμου, είναι η φύση και η συμπεριφορά των ανθρώπων. Οι πόλεμοι προκύπτουν από τον εγωισμό, από επιθετικές παρορμήσεις που κινητοποιούνται για λανθασμένο σκοπό, από ηλιθιότητα¹²².

Ο Ισοκράτης στη δική του προσπάθεια να ερμηνεύσει τους λόγους για τους οποίους οι Ελληνικές πόλεις-κράτη πολεμούν μεταξύ τους δεν αγνοεί τον παράγοντα της ανθρώπινης φύσης. Μάλιστα ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος εν μέρει συμφωνεί με την περιγραφή που δίνει ο Waltz, περί της ανθρώπινης φύσης: «*Τόσο πολύ είμαστε εξαρτημένοι από την ελπίδα και τόση απληστία μας διακρίνει, ακόμη και για ό,τι είναι πλεονεξία, που κι αυτοί που έχουν μεγάλα πλούτη δεν αρκούνται σε όσα έχουν, αλλά διακινδυνεύουν να χάσουν και τα υπάρχοντά τους, γιατί όλο και πιότερα λιμπίζονται*»¹²³.

Εκ πρώτης όψεως λοιπόν φαίνεται πως ο Ισοκράτης συμφωνεί τόσο με τη μακιαβελική, όσο κυρίως με τη χομπεσιανή άποψη. Κατά τον Άγγλο στοχαστή Τόμας Χομπς, ο κύριος και μόνιμος στόχος του ατόμου είναι η συγκέντρωση δύναμης ως μία διαρκής επιθυμία του πέραν της επιδίωξής του για αυτοσυντήρηση, επειδή αν δεν το κάνει αυτός θα το κάνει κάποιος άλλος¹²⁴. Επομένως οι άνθρωποι βρίσκονται σε μία διαρκή κατάσταση σύγκρουσης και χρειάζονται τον ηγεμόνα για να τους συγκρατεί και να δημιουργήσει με όπλο τη βία και το φόβο μία λειτουργική κοινωνία. Φυσικά εξαιτίας της ίδιας απληστης φύσης των ανθρώπων το ένα κράτος θα πολεμά άένα το άλλο, όπως θα πρότειναν οι κλασικοί ρεαλιστές.

Ωστόσο στο σημείο αυτό ο Ισοκράτης διαφοροποιείται. Από τη μία οι άνθρωποι διακατέχονται από μία φυσική κατάσταση, η οποία είναι απληστη, αρπακτική και βίαιη. Από την άλλη μεριά δεν φταίνε οι ίδιοι για αυτό, ούτε είναι καταδικασμένοι να ζουν ισόβια με παρόμοιο τρόπο. Η αντίληψη του Αθηναίου ρήτορα-φιλοσόφου

¹²² Kenneth N. Waltz, *Ο Άνθρωπος, Το Κράτος και Ο Πόλεμος*, σελ. 37, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

¹²³ Ισοκράτης, *Περί της Ειρήνης*(Απαντα-Τόμος 4), παράγραφος 7, σελ. 33, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹²⁴ Γ.Ε. Σκουλάς, *Εισαγωγή στη Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία-Ρεύμα Σκέψης και Στοχαστές της Νεοτρίκτητας*, σελ. 203, Εκδόσεις Gutenberg, 2011.

είναι συγκεκριμένη και απορρέει από την επιρροή που του άσκησε ο Σωκράτης, την εποχή που τον είχε ως δάσκαλό του.

Κανένας άνθρωπος δεν γεννιέται καλός ή κακός. Καταλήγει σε μία από τις δύο καταστάσεις εξαιτίας της εκπαίδευσης και παιδείας που θα λάβει. Αν μορφωθεί επιμελώς και κατάλληλα, η βίαιη-αρπακτική του φύση θα μεταβληθεί, αν όχι θα ζήσει όλη του τη ζωή αγωνιώντας και παλεύοντας να αποκτήσει όλο και περισσότερα υλικά αγαθά. Πώς όμως μπορεί ο άνθρωπος να ξεφύγει από αυτή την αέναη πάλη; Ο Ισοκράτης δίνει την απάντηση: *«Όλοι ομολογούν ότι η φύση μας είναι μία σύνθεση του σώματος και της ψυχής μας. Από τα δύο τούτα στοιχεία κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η ψυχή είναι από τη φύση της η πιο κατάλληλη να διευθύνει και έχει τη μεγαλύτερη αξία. Γιατί έργο της ψυχής είναι να σκέφτεται για τις ατομικές και δημόσιες υποθέσεις και έργο του σώματος είναι να εκτελεί τις εντολές της ψυχής»*, συνεχίζει παρακάτω: *«Εκείνοι που ασχολούνται με τη φιλοσοφία παρουσιάζουν στους μαθητές τους όλες τις γενικές αρχές που χρησιμοποιεί ο λόγος. Φυσικά είναι αδύνατο να αποκτήσει κανείς πραγματική γνώση όλων των πραγμάτων, γιατί πάντα τα γεγονότα ξεφεύγουν από την επιστήμη. Όμως οι άνθρωποι που είναι πιο ικανοί και προσεκτικοί να εξετάζουν γενικά ό,τι συμβαίνει, τα συλλαμβάνουν στις περισσότερες περιπτώσεις¹²⁵»*.

Επομένως κατά τον Ισοκράτη η ενασχόληση με τη φιλοσοφία είναι αυτή, η οποία θα συμβάλλει κατάλληλα στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ανθρώπου. Μέσω της φιλοσοφίας θα μπορέσει να ξεχωρίζει το καλό από το κακό, το χρήσιμο από το μη χρήσιμο και θα ελέγχει τις αρπακτικές του διαθέσεις. Για να συμβεί βέβαια αυτό απαιτείται άριστη συνεργασία μεταξύ μαθητή και δασκάλου: *«Εκείνο που πρέπει να κάνουν και οι δάσκαλοι και οι μαθητές είναι, ειδικά για την κάθε ομάδα, οι τελευταίοι να προσφέρουν στις σπουδές τα απαραίτητα φυσικά τους χαρίσματα και οι πρώτοι να είναι ικανοί να εκπαιδεύσουν έτσι προικισμένους μαθητές. Κοινή υποχρέωση και των δύο είναι να ασκούνται στην πρακτική εφαρμογή. Γιατί πρέπει οι δάσκαλοι να καθοδηγούν προσεκτικά τους μαθητές τους και οι τελευταίοι να εκτελούν πιστά και με εγκράτεια τις εντολές που τους δίδονται»¹²⁶*.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η άποψη του Ισοκράτη για τη σχέση του ανθρώπου με το νόμο: *«Οι επιδόσεις των ανθρώπων στην αρετή δεν προέρχονται από τους νόμους, αλλά από τις καθημερινές ασχολίες τους, αφού οι πολλοί αποκτούν ήθος όμοιο με εκείνο των οποίων εκπαιδεύονται. Ο μεγάλος αριθμός και η ακριβολογία των νόμων φανερώνουν ότι η πόλη τούτη δε διοικείται σωστά, γιατί υπάρχει η ανάγκη να θεσπίζονται πολλοί νόμοι που μπαίνουν φραγμός στις παρανομίες. Οι πόλεις διοικούνται καλά με βάση το ήθος των πολιτών και όχι με τα*

¹²⁵ Ισοκράτης, *Περί της Αντιδόσεως*, (Απαντα-Τόμος 5), παράγραφοι 180-184-185, σελ. 129-131, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹²⁶ Βλ. στο ίδιο, παράγραφοι 188-189, σελ. 133, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

πολλά ψηφίσματα. Οι πολίτες που έχουν κακή αγωγή θα τολμήσουν να παραβούν, ακόμα και τους πιο ακριβείς νόμους, ενώ οι πολίτες που έχουν διαπαιδαγωγηθεί σωστά θα υπακούουν εκούσια και στους απλώς ισχύοντες νόμους¹²⁷».

Η συγκεκριμένη αντίληψη του Ισοκράτη δεν προκαλεί εντύπωση. Εκτός του γεγονότος ότι συμφωνεί με την αντίληψη του δασκάλου του Σωκράτη για την ανθρώπινη φύση, είναι χρήσιμο να μη λησμονείται και ένα επιπλέον στοιχείο. Ο Ισοκράτης ήταν ο ίδιος διευθυντής σχολής ρητορικής (την οποία ο ίδιος ονόμαζε «φιλοσοφία»). Επομένως είναι λογικό στη σκέψη του Αθηναίου στοχαστή η φιλοσοφία να παίζει καθοριστικό ρόλο στη τελική διαμόρφωση της φύσης του ανθρώπου. Θέτει μάλιστα και δύο προϋποθέσεις για να είναι επιτυχημένη η μύηση αυτή στη φιλοσοφία. Από τη μία πλευρά υπάρχει το έμφυτο ταλέντο του μαθητή, χωρίς το οποίο δεν μπορεί να διδαχθεί αυτή την υψηλή επιστήμη, μαζί με τη συνέπειά του και από την άλλη υπάρχει η ικανότητα του δασκάλου να διδάσκει σε υψηλό επίπεδο χαρισματικούς μαθητές. Με τον τρόπο αυτό πετυχαίνει δύο στόχους: πρώτον προβάλλει την άποψή του περί της ανθρώπινης φύσης και δεύτερον προωθεί τη σχολή του και τη δική του προσωπική διδασκαλία.

Η εσωτερική οργάνωση των κρατών

Την πρώτη εικόνα αυτή της ανθρώπινης φύσης, ακολουθεί, στο έργο του Waltz, η δεύτερη εικόνα σύμφωνα με την οποία, η εσωτερική οργάνωση των κρατών είναι το κλειδί για να κατανοηθεί ο πόλεμος και η ειρήνη. Ο πόλεμος συχνά προάγει την εσωτερική ενότητα του κράτους. Συνεπώς το κράτος που ταλανίζεται από εσωτερικές διαμάχες αντί να περιμένει μία έξωθεν απειλή, μπορεί το ίδιο θα επιδιώξει τον πόλεμο που θα φέρει την ειρήνη στο εσωτερικό. Η χρήση των εσωτερικών ελαττωμάτων ενός κράτους, για να εξηγηθούν οι εξωτερικές του ενέργειες, που φέρνουν τον πόλεμο, μπορεί να λάβει πολλές μορφές. Μια τέτοιου είδους εξήγηση μπορεί να συσχετιστεί με έναν τύπο διακυβέρνησης, ο οποίος θεωρείται εγγενώς κακός¹²⁸.

Άλλωστε μία δημοφιλής θεωρία υποστηρίζει πως τα αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα κάνουν πόλεμο, καθώς ως καθεστώτα κατάληψης κατάληψης και διατήρησης της εξουσίας στηρίζονται στη βία¹²⁹. Από αυτή τη θεωρία προκύπτει και η άποψη πως οι δημοκρατίες δεν πολεμούν μεταξύ τους, με την αντίληψη αυτή να έχει καταπέσει, βάσει των ιστορικών εξελίξεων.

¹²⁷ Ισοκράτης, *Αρεοπαγητικός (Απαντα-Τόμος 4)*, παράγραφοι, 40-41-42, σελ. 129, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹²⁸ Kenneth N. Waltz, *Ο Άνθρωπος, Το Κράτος και Ο Πόλεμος*, σελ. 114-115, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

¹²⁹ Ηλίας Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, σελ.364, Εκδόσεις Ποιότητα, 2010.

Ο Ισοκράτης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην εσωτερική οργάνωση του κράτους, την οποία συνδέει τόσο με την ικανότητά του να ασκήσει αποτελεσματικά την ηγεμονία, όσο και την ικανότητά του να κάνει πόλεμο ή ειρήνη. Μάλιστα ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος έχει αφιερώσει έναν ολόκληρο λόγο, τον *Αρεοπαγντικό*, για να δώσει συμβουλές στους συμπολίτες περί της μεταρρύθμισης του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος, έτσι ώστε να ανακοπεί η εποχή παρακμής και αναρχίας που βασάνιζε τους Αθηναίους από την ήττα τους στον Πελοποννησιακό Πόλεμο και ύστερα.

Ο *Αρεοπαγντικός* λόγος ξεκινά με μία εκτίμηση της τραγικής κατάστασης, στην οποία έχει περιέλθει η Αθήνα: «*Η πόλη μας βρίσκεται σήμερα σε πολύ χειρότερη κατάσταση από ό,τι σε εκείνη την περίοδο, ενώ βρίσκεται και πάλι σε έξαρση το μίσος μεταξύ των Ελλήνων και η έχθρα του βασιλιά, πράγματα που τότε στράφηκαν εναντίον μας*»¹³⁰. Χωρίς να χρονοτριβήσει ο Ισοκράτης εκθέτει τους λόγους για τους οποίους (κατά τη γνώμη του) η πόλη έχει περιέλθει σε αυτή την κατάσταση.

Χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Δίκαια λοιπόν κάνουμε και παθαίνουμε τούτα, γιατί όσοι δεν κάνουν ορθές σκέψεις για τα διοικητικά ζητήματα συνολικά, δεν είναι δυνατό να εκτελέσουν κάτι με σωστό τρόπο, αλλά και αν ακόμα σε κάποιο ζήτημα έχουν επιτυχία, είτε από εύνοια της τύχης ή από την ικανότητα κάποιου ανθρώπου, μετά από λίγο καιρό αντιμετωπίζουν πάλι τις ίδιες δυσκολίες*»¹³¹. Επομένως ο κύριος, κατά τον Ισοκράτη λόγος, για την παρακμή της πόλης-κράτους των Αθηνών, είναι η έλλειψη ορθής κρίσης και μέτρου στην άσκηση της διοίκησης.

Για τον Αθηναίο ρήτορα-φιλόσοφο το πολίτευμα μαζί με τον αποτελεσματικό τρόπο άσκησης της εξουσίας είναι η «*ψυχή της πόλης*»: «*Όλοι γνωρίζουμε όμως ότι η ευημερία έρχεται και παραμένει όχι σε όσους έχουν πόλεις περιτριγυρισμένες από τα μεγαλύτερα και δυνατότερα τείχη, ούτε σε όσους κατοικούν την ίδια πόλη με μεγάλο πλήθος, αλλά σε όσους διοικούν την πόλη τους με τον καλύτερο και συνετότερο τρόπο. Ψυχή της πόλης δεν είναι άλλο από το πολίτευμα, που έχει τέτοια δύναμη όση έχει η φρόνηση για το σώμα*»¹³².

Η παρομοίωση του πολιτεύματος με τη φρόνηση είναι χαρακτηριστική της σημασίας που έδινε σε αυτό ο Ισοκράτης. Συγκεκριμένα για τον Αθηναίο ρήτορα-φιλόσοφο το πολίτευμα, το οποίο είχε εγκαθιδρυθεί στην Αθήνα, μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο ήταν φαύλο και αίτιο δεινών. Αντίθετα το πολίτευμα των προγόνων, της κλασικής Αθήνας, ήταν το ενδεδειγμένο για να σωθεί η πόλη-κράτος: «*Εκείνοι λοιπόν που διοικούσαν τότε την πόλη δεν εγκαθίδρυσαν πολίτευμα που είχε ονομασία προσιτή σε όλους, αλλά όμως κατά την εφαρμογή του δε φαινόταν*

¹³⁰ Ισοκράτης, *Αρεοπαγντικός* (Απαντα-Τόμος 4), παράγραφοι 8-9, σελ. 113, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹³¹ Βλ. στο ίδιο, παράγραφοι 11-12, σελ. 115, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹³² Βλ. στο ίδιο, παράγραφοι 13-14, σελ. 115-117, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

τέτοιου είδους σε όσους το ζούσαν, ούτε πολίτευμα που εκπαίδευε τους πολίτες με τρόπο που να θεωρούν δημοκρατία την ασυδοσία, ελευθερία την παρανομία, ισονομία την ελευθεροστομία και ευτυχία τη δυνατότητα να κάνει κάποιος τούτα. Αντίθετα εγκαθίδρυσαν πολίτευμα που, επειδή μισούσε και τιμωρούσε τους ανθρώπους αυτού του είδους, έκανε καλύτερους και φρονιμότερους όλους του πολίτες¹³³».

Οι παραπάνω γραμμές είναι ενδεικτικές της κατάστασης, στην οποία είχε περιέλθει η αθηναϊκή πολιτεία. Για τον Ισοκράτη η θεσμική και κοινωνική κατάπτωση μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο είναι αυτή που δεν επιτρέπει στην Αθήνα να διεκδικήσει εκ νέου την ηγεμονία των Ελλήνων. Σύμφωνα με τον ίδιο αν η πόλη του επιθυμούσε να διαδραματίσει ξανά πρωταγωνιστικό ρόλο στα ελληνικά πράγματα όφειλε να μεταρρυθμίσει το πολίτευμά της. Συγκεκριμένα όφειλε να επαναφέρει το δημοκρατικό πολίτευμα των κλασικών χρόνων.

Το παλαιό πολίτευμα διακατέχονταν από τις έννοιες της ευσέβειας και το μέτρου, ενώ ο λαός ήταν η πηγή και ο κριτής όλων των εξουσιών: *«Η φροντίδα για τα κοινά δεν είναι εμπορία αλλά τιμητικό αξίωμα και δεν σκέφτονταν από την πρώτη μέρα αν οι προκάτοχοί τους είχαν αφήσει κάτι κερδοφόρο, αλλά αν είχαν παραμελήσει κάποια υπόθεση που έπρεπε να τακτοποιηθεί επειγόντως. Ο λαός –έπρεπε- σαν τύραννος να εγκαθιστά τους άρχοντες, να τιμωρεί όσους σφάλλουν και να αποφασίζει για τα αμφισβητούμενα ζητήματα, ενώ εκείνοι που είχαν διαθέσιμο χρόνο και αρκετή περιουσία να φροντίζουν τις δημόσιες υποθέσεις ως υπηρέτες του λαού¹³⁴».*

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του παλαιού πολιτεύματος, ήταν οι ισχυροί θεσμοί, οι οποίοι αποτελούσαν εγγύηση της ορθής διακυβέρνησης της πόλης-κράτους. Από αυτούς, κατά τον Ισοκράτη, ο πλέον καταλυτικός ήταν ο Άρειος Πάγος: *«Οι πρόγονοί μας ενδιαφέρονταν τόσο πολύ για τη σωφροσύνη, ώστε ίδρυσαν τη βουλή του Αρείου Πάγου, για να μεριμνά για τη καλή συμπεριφορά των πολιτών. Σε τούτη δε μπορούσαν να συμμετάσχουν άλλοι από εκείνους που είχαν ευγενή καταγωγή και επεδείκνυαν στη ζωή τους ξεχωριστή αρετή και σύνεση. Συνεπώς η βουλή τούτη εύλογα υπερείχε από τα βουλευτικά σώματα που υπήρχαν στην Ελλάδα¹³⁵».*

Τέτοιου είδους θεσμοί προστάτευαν τους πολίτες και δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για να υπάρξει μία ευημερούσα κοινωνία: *«Τίποτα από αυτά δε συνέβαινε στις μέρες της βουλής εκείνης. Γιατί απάλλαξε τους φτωχούς από τις στερήσεις με την εργασία και με τις ωφέλειες που έπαιρναν από τους πλούσιους και*

¹³³ Βλ. στο ίδιο, παράγραφοι 19-20, σελ. 119, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹³⁴ Ισοκράτης, *Αρεοπαγητικός (Απαντα-Τόμος 4)*, παράγραφοι 25-26, σελ. 121, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹³⁵ Βλ. στο ίδιο, παράγραφος 37, σελ. 127, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

τους νέους από τις ακολασίες, προσφέροντάς τους απασχόληση και εποπτεύοντάς τους και τους πολιτικούς από την πλεονεξία τιμωρώντας τους και αποκαλύπτοντας όσους έπρατταν αδικίες, και τους γεροντότερους από τις στερήσεις τους, με πολιτικές τιμές και με το σεβασμό των νεότερων¹³⁶».

Εκτός από την κριτική στην Αθηναϊκή δημοκρατία του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, η οποία είχε παρακμάσει, ο Ισοκράτης αναδεικνύει την ανωτερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος σε σχέση με το ολιγαρχικό της Σπάρτης. Στον *Παναθηναϊκό* λόγο του ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος προβάλλει την άποψη ότι ο κορυφαίος νομοθέτης της Σπάρτης, ο Λυκούργος δημιούργησε το ολιγαρχικό πολίτευμα χρησιμοποιώντας ως βάση το παλαιό Αθηναϊκό δημοκρατικό πολίτευμα: «Χωρίς όμως να δεχτώ ότι ο Λυκούργος επινόησε ή ανακάλυψε έστω και έναν θεσμό, αλλά ότι εγκαθίδρυσε στη χώρα των Λακεδαιμονίων ένα πολίτευμα που προήλθε από την ανάμειξη της δημοκρατίας με την αριστοκρατία, στη μορφή που τούτη υπήρχε παλαιότερα στην πόλη μας¹³⁷».

Από αυτό το σημείο προκύπτει το πρώτο στοιχείο ανωτερότητας του Αθηναϊκού πολιτεύματος, ότι ουσιαστικά μέσω αυτού γεννήθηκε το πολίτευμα της Σπάρτης. Το δεύτερο στοιχείο αφορά τον επιθετικό χαρακτήρα του ολιγαρχικού πολιτεύματος, το οποίο έχει ως σκοπό να υποδουλώνει όλους όσους έχουν κάτι διαφορετικό να προβάλλουν ακόμη και τους γείτονές του: «Πραγματικά μπορούμε να κατηγορήσουμε τους Λακεδαιμόνιους και για τούτο, ότι υποχρεώνουν τους γείτονές του να υπηρετούν ως είλωτες στην πόλη τους, ενώ οι ίδιοι δεν κάνουν κάτι ανάλογο με τους γείτονες των συμμάχων τους, ενώ θα μπορούσαν αν συμφιλιώνονταν μαζί μας να κάνουν τους βαρβάρους περίοικους της Ελλάδας¹³⁸».

Επομένως ο Ισοκράτης προβάλλει το σπαρτιατικό πολίτευμα ως αυτό που υποδουλώνει τους Έλληνες και φέρνει τον πόλεμο μεταξύ των Ελλήνων. Αντίθετα το δημοκρατικό είναι αυτό, το οποίο αποκρούει τις απειλές και από τη φύση του είναι ικανό να φέρει στους ανθρώπους τη φυσική και πολιτική ελευθερία. Μία φράση του *Αρεοπαγητικού* λόγου μπορεί να συνοψίσει την άποψη του Ισοκράτη: «Κατ' ανάγκη από ίδιας μορφής πολιτεύματα προκύπτουν όμοιες και παραπλήσιες πράξεις¹³⁹». Ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος φαίνεται πως οι δημοκρατίες δεν πολεμούν μεταξύ τους και το ίδιο συμβαίνει και με τα ολιγαρχικά πολιτεύματα. Ίσως για το λόγο αυτό να αναζητούσε με τόσο θέρμη τον ιδανικό ηγεμόνα, για να σταματήσει η σκληρή αυτή ιδεολογική μάχη μεταξύ των Ελληνικών πόλεων-κρατών για επικράτηση.

¹³⁶ Ισοκράτης, *Αρεοπαγητικός* (Απαντα-Τόμος 4), παράγραφος 55, σελ. 137, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹³⁷ Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός* (Απαντα-Τόμος 5), παράγραφος 153-154, σελ. 293, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹³⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* (Απαντα-Τόμος 4), παράγραφοι 130-131, σελ. 97, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹³⁹ Βλ. υποσημείωση 133, παράγραφος 78, σελ. 149, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

Το Διεθνές Σύστημα

Το τελευταίο αίτιο που είναι ικανό να ερμηνεύσει το γιατί τα κράτη κάνουν πόλεμο είναι το Διεθνές Σύστημα. Σύμφωνα με τον Kenneth Waltz, με πολλά κυρίαρχα κράτη, χωρίς κανένα εφαρμόσιμο στοιχείο δικαίου μεταξύ τους, με το κάθε κράτος να κρίνει τα παράπονα και τις φιλοδοξίες του σύμφωνα με τις επιταγές της δικής του λογικής ή επιθυμίας, είναι αναπόφευκτο να προκύψουν συγκρούσεις, οι οποίες ορισμένες φορές οδηγούν σε πόλεμο¹⁴⁰.

Η άναρχη αυτή δομή του συστήματος και η υποκειμενικότητα φιλοδοξιών και κινδύνων είναι συνώνυμη της κατάστασης του πολέμου. Ο Θουκυδίδης ήταν ο πρώτος που το παρατήρησε λέγοντας πως: «*Η πιο αληθινή λοιπόν, αλλά και λιγότερο ομολογούμενη αιτία, ήταν νομίζω το γεγονός ότι η δύναμη των Αθηναίων γινόταν όλο και πιο μεγάλη, πράγμα που φόβισε τους Λακαιδεμονίους και τους ανάγκασε να πολεμήσουν*¹⁴¹». Από αυτό προκύπτει πως οι αρχαίοι Έλληνες στοχαστές είχαν επίγνωση της ύπαρξης διεθνούς συστήματος και του ρόλου που αυτό μπορεί να διαδραματίσει.

Την ίδια αντίληψη περί ύπαρξης συστήματος διέθετε και ο Ισοκράτης. Ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος παρακολούθησε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις αλλαγές που έλαβαν χώρα εντός του διεθνούς συστήματος της εποχής του. Είναι χρήσιμο να μη λησμονείται πως ο Ισοκράτης έζησε τόσο την εποχή του διπόλου Αθήνας-Σπάρτης, όσο και το πολυπολικό σύστημα, το οποίο διαδέχτηκε τη βραχεία Σπαρτιατική ηγεμονία μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Το πολυπολικό σύστημα, μέσα στο οποίο έζησε το μεγαλύτερο διάστημα του βίου του ο Ισοκράτης μπορεί να χαρακτηριστεί ως ετερογενές σύστημα, διότι οι πόλεις-κράτη που πρωταγωνιστούσαν ήταν οργανωμένα σύμφωνα με άλλες αρχές και επικαλούνταν αλληλοσυγκρουόμενες αξίες¹⁴². Η σημασία των διαφορετικών αξιών και πολιτευμάτων για τον Ισοκράτη αναδείχθηκε παραπάνω ως παράγοντας αστάθειας του συστήματος. Ένας έτερος παράγοντας αστάθειας ήταν η έλλειψη ενός ισχυρού ηγεμόνα στο σύστημα των Ελληνικών πόλεων-κρατών. Αυτό το κενό ισχύος προσπαθούσαν διαδοχικά να καλύψουν η Αθήνα, η Σπάρτη και η Θήβα, διαμέσου συνεχών και άγριων πολέμων που διεξήγαγαν μεταξύ τους.

Τα λόγια του Ισοκράτη περιγράφουν την κατάσταση: «*Γιατί σε ποιον θα άρεσε η κατάσταση κατά την οποία κυριαρχούν στη θάλασσα οι πειρατές και οι πελταστές καταλαμβάνουν τις πόλεις και οι πολίτες αντί να πολεμούν εναντίον ξένων για*

¹⁴⁰ Kenneth N. Waltz, *Ο Άνθρωπος, Το Κράτος και Ο Πόλεμος*, σελ. 205, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

¹⁴¹ Θουκυδίδης, *Ιστοριών Α'*, παράγραφος 23, σελ. 57, Εκδόσεις Κάκτος, 1992.

¹⁴² Γ. Σπυρόπουλος, *Διεθνείς Σχέσεις-Ρεαλιστική Προσέγγιση-Θεωρία και Πράξη*, σελ. 234, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011.

υπερασπιστούν τη γη τους, μάχονται μεταξύ τους μέσα από τα τείχη, και περισσότερες πόλεις καταλαμβάνονται βίαια από όσες πριν την υπογραφή της ειρήνης και λόγω των συχνών μεταβολών οι κάτοικοι των πόλεων αισθάνονται πιο αποθαρρυσμένοι από εκείνους που έχουν εξοριστεί, αφού οι πρώτοι φοβούνται το μέλλον, ενώ οι δεύτεροι περιμένουν να επιστρέψουν από στιγμή σε στιγμή; Απέχουν τόσο πολύ οι πόλεις από το να είναι ελεύθερες και αυτόνομες ώστε άλλες είναι υποταγμένες σε τυρράνους, άλλες κατέχονται από αρμοστές και άλλες βρίσκονται κάτω από την κυριαρχία των βαρβάρων», για να συμπληρώσει αργότερα: «Θεωρούμε σωστό να κλαίμε για τις συμφορές που φαντάζονται οι ποιητές, ενώ όταν βλέπουμε τα πραγματικά και φοβερά βάσανα που φέρνει ο πόλεμος με τόση αφθονία, όχι μόνο δε στεναχωριόμαστε, αλλά χαιρόμαστε περισσότερο για τις αμοιβαίες συμφορές μας, παρά για την προσωπική μας ευτυχία¹⁴³».

Ο Ισοκράτης περιγράφει γλαφυρά τη κατάσταση συνεχούς σύγκρουσης, στην οποία βρίσκονται οι Ελληνικές πόλεις-κράτη κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα. Ο Αθηναίος ρήτορας-φιλόσοφος στέκεται ιδιαίτερα στην ήττα των Αθηναίων στον Πελοποννησιακό Πόλεμο και στην αδυναμία ή απροθυμία των Σπαρτιατών να ασκήσουν την ηγεμονία στον ελλαδικό χώρο. Η αλλαγή, την οποία έφερε η έκβαση του πολέμου, είναι κομβική. Η Αθηναϊκή ηγεμονία καταλύθηκε, η Σπάρτη στάθηκε ανίκανη να διοικήσει τους Έλληνες, ως εκ τούτου τα δύο ηγεμονικά συστήματα έδωσαν τη θέση τους σε ένα ασταθές πολυπολικό, στο οποίο μάλιστα ρόλο-κλειδί έπαιζε η Περσική Αυτοκρατορία.

Για ακόμα μια φορά τα ίδια τα λόγια του Ισοκράτη δίνουν την ακριβή εικόνα: «Από τη στιγμή που εμείς στερηθήκαμε την ηγεμονία, έγινε και η αρχή των δεινών των Ελλήνων. Γιατί μετά την αποτυχία μας στον Ελλήσποντο, όταν την ηγεμονία ανέλαβαν άλλοι, οι βάρβαροι κέρδισαν σε πολλές ναυμαχίες, επικράτησαν στη θάλασσα, κατέλαβαν τα περισσότερα νησιά, αποβιβάστηκαν στη Λακωνία, πήραν με τη βία τα Κύθηρα και περιέπλευσαν την Πελοπόννησο». Εκτός του πεδίου της μάχης η κατάπτωση των Ελληνικών πόλεων-κρατών καταγράφεται και στις συνθήκες που υπογράφονται: «Τη μεγάλη σημασία αυτής της αλλαγής θα μπορούσε κάποιος να αντιληφθεί αν διαβάσει αντιπαραβάλλοντας τις συμφωνίες που συνήφθησαν κάτω από τη δική μας ηγεμονία και εκείνες που συνήφθησαν τώρα. Τότε θα φανεί ότι παλαιότερα, εμείς είμαστε εκείνοι που καθορίζαμε τα όρια της κυριαρχίας του βασιλιά, ορίζαμε μερικούς φόρους και του απαγορεύαμε να χρησιμοποιεί τη θάλασσα. Τώρα εκείνος τις υποθέσεις των Ελλήνων, δίνει διαταγές για το τι πρέπει να κάνει ο καθένας και μόνο διοικητές στις πόλεις δεν έχει να τοποθετήσει¹⁴⁴».

¹⁴³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* (Απαντα-Τόμος 3), παράγραφοι 115-117 & 167-168, σελ. 91 & 119, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

¹⁴⁴ Βλ. στο ίδιο, παράγραφοι 119-121, σελ. 91, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

Φυσικά ο Ισοκράτης είναι ένας Αθηναίος πολίτης, ο οποίος αγαπά ιδιαίτερα την πόλη του και απευθύνεται στο Αθηναϊκό κοινό. Ωστόσο συνδυάζοντας τα χωρία μπορεί κανείς εύκολα να αντιληφθεί τις αλλαγές που επέφερε στο σύστημα των Ελληνικών πόλεων-κρατών.

Συνοπτικά αποτυπώνονται ως εξής: Η νίκη των Σπαρτιατών στον Πελοποννησιακό Πόλεμο σήμανε το τέλος της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Η Σπάρτη, λόγω απροθυμίας (ή έλλειψης ικανότητας) και εξαιτίας διαχειριστικών λαθών εγκατέλειψε την ηγεμονία που κέρδισε στο πεδίο της μάχης. Κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα καμία από τις πάλαι ποτέ κραταιές πόλεις-κράτη (Αθήνα-Σπάρτη-Θήβα), δεν ήταν σε θέση να επιβάλλει την κυριαρχία της στον Ελληνικό χώρο, ως εκ τούτου οι Ελληνικές πόλεις-κράτη βρισκόνταν σε μία συνεχή κατάσταση πολέμου μεταξύ τους. Η χαστική αυτή κατάσταση έδωσε την ευκαιρία στην Περσική Αυτοκρατορία να επέμβει στα Ελληνικά πράγματα, να κρατά τις πόλεις-κράτη σταθερά αδύναμες και παράλληλα να εξασφαλίζει οφέλη στο Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Επομένως ο Ισοκράτης μιλά με όρους συστήματος και με βάση τις αλλαγές σε αυτό εξηγεί την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει το σύστημα των Ελληνικών πόλεων-κρατών. Το γεγονός αυτό τον ωθεί να αναζητήσει τον ηγεμόνα που θα φέρει την ομόνοια και την ευημερία στους Έλληνες, παραμερίζοντας τις διαφορές των πολιτικών τους συστημάτων και παράλληλα εξαλείφοντας τον προαιώνιο εχθρό τους. Άλλωστε ο Ισοκράτης ομολογεί πως οι πιο ασφαλείς και ευτυχισμένες περίοδοι ήταν αυτές που κυριαρχούσε μία και μόνο πόλη-κράτος στον Ελληνικό χώρο.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζεται το κατά πόσο ο Ισοκράτης «βλέπει» τις διεθνείς σχέσεις με βάση τις Τρεις Εικόνες του Kenneth Waltz και σε ποιο βαθμό αναγνωρίζει την ύπαρξή τους ή όχι. Για να γίνει αυτό χρησιμοποιούνται στοιχεία από το πρωτότυπο κείμενο του ρήτορα-φιλοσόφου, τα οποία αντιπαραβάλλονται με σχετικά χωρία του έργου του κορυφαίου Αμερικανού καθηγητή των Διεθνών Σχέσεων.

Επίλογος

Αν ο Ισοκράτης είναι δομικός ή κλασικός ρεαλιστής στοχαστής των Διεθνών Σχέσεων, είναι δύσκολο να απαντηθεί με τρόπο ξεκάθαρο. Ωστόσο ενδιαφέροντα στοιχεία ανακύπτουν.

Ο Ισοκράτης μελετά τις Διεθνείς Σχέσεις της εποχής του με συνέπεια και σχολαστικότητα. Ως πολιτικός ρήτορας προσπαθεί να πείσει το ακροατήριό του, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να εξάγει καθολικές ιδέες. Στη προσπάθειά του αυτή χρησιμοποιεί και τις τρεις σύγχρονες «εικόνες» των Διεθνών Σχέσεων. Η ανθρωπίνη φύση, κατά τον Ισοκράτη, είναι εύπλαστη και εξαρτάται από την καλή ή κακή αγωγή που θα πάρει αν θα γίνει καλός ή κακός. Όποτε η πρώτη εικόνα δεν παίζει τόσο μεγάλο ρόλο στην εξέλιξη του διεθνούς παιγνίου, ούτε αποτελεί την κύρια αιτία εκδήλωσης πολεμικών συγκρούσεων για τον συγκεκριμένο στοχαστή.

Η δεύτερη και τρίτη εικόνα δεν απορρίπτονται, ούτε επιβεβαιώνονται ξεχωριστά από τον ρήτορα-φιλόσοφο. Αναφορικά με τη δεύτερη εικόνα, ο Ισοκράτης δείχνει να πιστεύει πως στα διαφορετικά πολιτεύματα των Ελληνικών πόλεων-κρατών οφείλονται σε μεγάλο βαθμό οι συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ των Ελλήνων. Ο ίδιος, τόσο ως Αθηναίος πολίτης, όσο και ως πολιτικός στοχαστής, ο οποίος απευθύνεται κατά κύριο λόγο στην Αθηναϊκή κοινή γνώμη, εκφράζει την προτίμησή του προς το δημοκρατικό πολίτευμα, απαλλαγμένο από τις παθογένειες που είχε τον 4^ο π.Χ. αιώνα, προσομοιάζοντας περισσότερο προς το πολίτευμα της κλασικής Αθήνας. Ωστόσο επειδή το όραμα και η φιλοσοφία του έχουν πανελλήνιο χαρακτήρα είναι δεκτικός απέναντι και σε άλλες μορφές πολιτεύματος.

Η προτίμησή του σε μονάρχες μαρτυρά μία σειρά από πράγματα: Πρώτον η έντονη αποστροφή του Ισοκράτη προς το ολιγαρχικό πολίτευμα, δεύτερον την οριστική αδυναμία της Αθήνας να διεκδικήσει πρωταγωνιστικό ρόλο στα Ελληνικά πράγματα, μαζί με την αδυναμία μεταρρύθμισης ενός παρηκμασμένου πολιτεύματος και τρίτον πως η βασιλεία, εξαιτίας του συγκεντρωτισμού της, αλλά και της ισχύος που συγκέντρωναν συγκεκριμένα πρόσωπα της εποχής (Φίλιππος Β΄ ή Ευαγόρας της Κύπρου) ήταν η μοναδική μορφή πολιτεύματος που θα μπορούσε να επιφέρει την ομόνοια και την ενοποίηση των Ελλήνων. Τούτο αποτέλεσε και έναν επιπρόσθετο λόγο για να γράψει ο Ισοκράτης τους λόγους *Προς Νικοκλέα και Νικοκλή ή Κύπριοι*, για να λειάνει το έδαφος για τον ερχομό του ηγεμόνα που θα εξουσίαζε όλους τους Έλληνες.

Σχετικά με την τρίτη και τελευταία εικόνα, είναι δεδομένο πως ο Ισοκράτης αναγνωρίζει την ύπαρξη διεθνούς συστήματος, ισορροπίας δυνάμεων και των μεταβολών τους. Η προτίμηση του ρήτορα-φιλοσόφου προς το μονοπολικό-ηγεμονικό σύστημα είναι μία αναγκαστική επιλογή, διότι το πολυπολικό σύστημα της εποχής του έχει μετατρέψει την Ελλάδα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα να μοιάζει με μία χομπεσιανή κοινωνία, όπου κυριαρχεί ο ανελέητος πόλεμος όλων εναντίον όλων. Η κατάσταση αυτή οδηγεί όλες τις Ελληνικές πόλεις-κράτη να βρίσκονται σε μία ίση αδυναμία και την Περσική Αυτοκρατορία να εκμεταλλεύεται το κενό ισχύος και να αποκομίζει οφέλη, επεκτείνοντας την επιρροή και κυριαρχία της στον Ελληνικό χώρο.

Ο Ισοκράτης αναφέρεται και στο διπολικό σύστημα του παρελθόντος, σημειώνοντας πως παρά τον συνεχή και έντονο ανταγωνισμό ο ένας αναγνώριζε την αξία του άλλου και κινούνταν σε συνθήκες άμιλλας: *«Έτσι λοιπόν οι πρόγονοί μας και οι Λακεδαιμόνιοι ήταν πάντα αντίπαλοι αλλά εκείνα τα χρόνια συναγωνίζονταν στα υψηλότερα και ωραιότερα αγαθά, έτσι δεν αντιμετώπιζαν ο ένας τον άλλο σαν εχθρό αλλά με πνεύμα άμιλλας. Δεν κολάκευαν τους βαρβάρους για να υποδουλώσουν την Ελλάδα, αλλά είχαν την ίδια γνώμη για την κοινή σωτηρία και η άμιλλα μεταξύ τους ήταν για το ποιος από τους δύο θα γινόταν ο αίτιος αυτής της σωτηρίας¹⁴⁵»*. Οι παραπάνω γραμμές αποτελούν και μία κριτική στην παρακμή που βίωναν οι ελληνικές κοινωνίες και τα πολιτικά συστήματα της εποχής εκείνης.

Πέρα από την ύπαρξη και χρήση των τριών «εικόνων» στο έργο του Ισοκράτη, ο Αθηναίος στοχαστής είναι ο πρώτος, ο οποίος εκφράζει με συνέπεια και συνέχεια μία συγκεκριμένη θεωρία ολοκλήρωσης. Η Πανελλήνια Ιδέα του Ισοκράτη μπορεί κάλλιστα να ονομαστεί ως η πρώτη (πραγματική) θεωρία ολοκλήρωσης, διότι προτείνει την ένωση όλων των Ελληνικών πόλεων-κρατών υπό συγκεκριμένο καθεστώς μέσω δημοκρατικών διαδικασιών, σεβόμενη την ανεξαρτησία της κάθε πόλης-κράτους, έχοντας έναν συγκεκριμένο σκοπό να πετύχει. Μάλιστα το μοντέλο που ο Ισοκράτης πρότεινε έτσι όπως αυτό εφαρμόστηκε στο Συνέδριο της Κορίνθου το 337 π.Χ. με επικεφαλής τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας και επαναλήφθηκε ένα χρόνο αργότερα με επικεφαλής τον Μέγα Αλέξανδρο, προσομοιάζει αρκετά με το διακυβερνητικό μοντέλο λήψης αποφάσεων που χρησιμοποιεί η Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι σήμερα.

Κλείνοντας τη σύνοψη αυτή δεν μπορούν να λησμονηθούν οι απόψεις του Ισοκράτη περί του πρότυπου ηγεμόνα και του ορθού τρόπου άσκησης της εξουσίας. Ο Αθηναίος στοχαστής σε δύο λόγους του συνέγραψε ένα εγχειρίδιο για το πρότυπο του ηγεμόνα και πως αυτός οφείλει να ασκεί την εξουσία μέσα στα πλαίσια μιας ευνομούμενης πολιτείας και το πώς οφείλουν οι πολίτες να δρουν και να συμπεριφέρονται απέναντι στην εξουσία του ηγεμόνα, το νόμο αλλά και μεταξύ

¹⁴⁵ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3)*, παράγραφος 85, σελ. 73, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.

τους. Οι λόγοι *Προς Νικοκλέα και Νικοκλής ή Κύπριοι*, δεν έχουν τίποτα να ζηλέψουν από τον *Ηγεμόνα του Μακιαβέλι*, με τον οποίο έγινε η σχετική σύγκριση. Αντίθετα μπορούν να γίνουν η πηγή άντλησης νέων στοιχείων και απόψεων και να ανανεώσουν την εργογραφία πάνω στα συγκεκριμένα ζητήματα.

Στόχος της εργασίας ήταν να αναδείξει τις (όποιες) διεθνολογικές απόψεις και οπτικές υπάρχουν μέσα στην πολιτική σκέψη του Ισοκράτη. Για να γίνει αυτό χρησιμοποιήθηκαν τα ίδια τα λόγια του Αθηναίου φιλοσόφου-ρήτορα, με την παράθεση απόψεων και θεωριών του από τη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτικών-ρητορικών του λόγων και επιστολών. Πλάι σε αυτά χρησιμοποιήθηκαν κλασικά αλλά και σύγχρονα κείμενα της επιστήμης των Διεθνών Σχέσεων για να γίνει πιο εύκολα αντιληπτή η σχέση και η σημασία των απόψεων του Ισοκράτη περί του διεθνούς φαινομένου.

Αν και η επιρροή του Ισοκράτη πέθανε με την πραγμάτωση της Πανελλήνιας Ιδέας του και το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το έργο του είναι χρήσιμο να διαβαστεί εκ νέου και βγουν στο φως οι πρωτοποριακές (για την εποχή του) απόψεις για τις Διεθνείς Σχέσεις. Με αυτό τον τρόπο θα ενισχυθεί η σχετική ελληνική βιβλιογραφία και ταυτόχρονα θα ανανεωθεί το ήδη έντονο ενδιαφέρον πάνω στην ιστοριογραφία των Διεθνών Σχέσεων, εγκαινιάζοντας ένα καινούργιο κεφάλαιο πέρα από τα τετριμμένα.

Το παρόν κείμενο δεν είναι σε καμία περίπτωση τέλειο, ούτε φωτίζει το ζήτημα από όλες του τις πλευρές. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο, εξαιτίας των πεπερασμένων ικανοτήτων και δυνάμεων του γράφοντος. Ανοίγει, ωστόσο, το διάλογο και αναδεικνύει ένα στοχαστή των Διεθνών Σχέσεων, τον οποίο οι περισσότεροι Έλληνες, αλλά και αρκετοί ξένοι, διανοητές, αγνοούν ότι μπορεί να προσφέρει κάτι στη συζήτηση περί της επιστήμης των Διεθνών Σχέσεων. Η έρευνα οφείλει να συνεχιστεί και να επεκταθεί.

Προτεινόμενη Βιβλιογραφία

Έντυπη:

- Bull Hedley, *Η Άναρχη Κοινωνία-Μελέτη της τάξης στην παγκόσμια πολιτική*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2001
- Carr H. Edward, *Η Εικοσαετής Κρίση, 1919-1939, εισαγωγή στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2001
- Mathieu Georges, *Οι Πολιτικές Ιδέες του Ισοκράτη*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1995
- Mearsheimer John, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2006
- Waltz Kenneth, *Ο Άνθρωπος, Το Κράτος και Ο Πόλεμος-Μία θεωρητική ανάλυση*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011
- Waltz Kenneth, *Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011
- Wight Martin, *Διεθνής Θεωρία-Τα τρία ρεύματα σκέψης*, Εκδόσεις Ποιότητα, 1998

- Βαρβαρούσης Πάρις, *Οι Ρίζες των Διεθνών Σχέσεων-Σχηματισμοί Διεθνών Σχέσεων στις Αρχαίες Ελληνικές πόλεις-Η Συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1999
- Θουκυδίδης, *Ιστοριών Α΄*, Εκδόσεις Κάκτος, 1992
- Ήφαιστος Παναγιώτης, *Ευρωπαϊκή άμυνα και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση-Η Ευρώπη των πολλών ταχυτήτων και κατηγοριών κατά της Ευρωπαϊκής Ιδέας*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1994
- Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα (Άπαντα-Τόμος 2)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Νικοκλής ή Κύπριοι (Άπαντα-Τόμος 2)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Πανηγυρικός (Άπαντα-Τόμος 3)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Αρχίδαμος (Άπαντα-Τόμος 3)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Περί της Ειρήνης (Άπαντα-Τόμος 4)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Αρεοπαγητικός (Άπαντα-Τόμος 4)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Φίλιππος (Άπαντα-Τόμος 4)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Περί της Αντιδόσεως (Άπαντα-Τόμος 5)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός (Άπαντα-Τόμος 5)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993

- Ισοκράτης, *Επιστολή προς τον Διονύσιο (Άπαντα-Τόμος 6)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Επιστολή στον Φίλιππο, (Άπαντα-Τόμος 6)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Δεύτερη επιστολή προς τον Φίλιππο (Άπαντα-Τόμος 6)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Επιστολή στα παιδιά του Ιάσονα (Άπαντα-Τόμος 6)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Επιστολή στον Αρχίδαμο (Άπαντα-Τόμος 6)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993
- Ισοκράτης, *Επιστολή προς τον Αλέξανδρο (Άπαντα-Τόμος 6)*, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.
- Κουσκουβέλης Ηλίας, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2006
- Κουσκουβέλης Ηλίας, *Θεωρία Απόφασης στον Θουκυδίδη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2015
- Λίτσας Σπυρίδων, *Ιλιάδα και Διεθνής Πολιτική-Μία θεωρητική προσέγγιση*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2014
- Μακρής Σπυρίδων, , *Ιστοριογραφία & Πολιτική Φιλοσοφία των Διεθνών Σχέσεων στην Ελλάδα-Η μεταθεωρητική συζήτηση*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκούλα, 2013
- Μακιαβέλι Νικολός, *Ο Ηγεμόνας*, Εκδόσεις Περίπλους, 2003
- Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Τόμος 3, Εκδοτική Αθηνών, 1990.
- Σκουλάς Γεώργιος, *Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία-Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Gutenberg, 2011
- Σκουλάς Γεώργιος, *Πολιτική Επιστήμη και Ιδεολογίες-Συστήματα Εξουσίας και Σύγχρονες Ιδεολογίες*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2010
- Σπυρόπουλος Γεώργιος, *Διεθνείς Σχέσεις-Η Ρεαλιστική Προσέγγιση-Θεωρία και Πράξη*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011

Ηλεκτρονική:

- Foreign Affairs the Hellenic Edition, *Πόλεμοι για το Νερό στο Νείλο*, <http://foreignaffairs.gr/articles/71911/daniel-benaim-kai-michael-wahid-hanna/polemoi-gia-to-nero-ston-neilo?page=show>
- European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities EQPAM Volume 4, No.4, October 2015, *Kyriakos Mikelis, Realist Stronghold in the Land of Thucydides? Appraising and Resisting a Realist Tradition in Greece*, <file:///C:/Users/%CE%B3%CF%81%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%81%CE%B7%CF%82/Downloads/%CE%93.1.14%20EQPAM%20->

[%20Realist%20strongohold%20in%20the%20land%20of%20Thucydides%20etc%20\(1\).pdf](#)

- Twenty-First Biennial Conference of the International Society for the History of Rhetoric (ISHR) at Queen Mary, University of London, 26-29 July 2017, *Dr. Eleni G. Alexandri, "Mirror of Princes. Isocrates' To Nicocles and Nicocles or The Cyprians"*